

Imágó Budapest

ISSN 2062-5383

8. évfolyam, 2. szám, 2019 PSZICHOANALÍZIS LATIN-AMERIKÁBAN

Főszerkesztő:

Borgos Anna

A szerkesztőség tagjai:

Erős Ferenc, Gyimesi Júlia, Kovai Melinda, Kovács Anna, Kőváry Zoltán, Lénárd
Kata, Papp-Zipernovszky Orsolya

Szerkesztőbizottság:

Ajkay Klára, Békés Vera, Bókay Antal, Csabai Márta, Erdélyi Ildikó, Hárs György
Péter, Székács Judit, Vajda Júlia

E számunk megjelenését az

Nemzeti Kulturális Alap támogatta

Az Imágó Budapest szerkesztőség e-mail címe:

imago@imagoegyesulet.hu

A kiadó Imágó Egyesület URL címe: <http://www.imagoegyesulet.hu>

A folyóirat URL címe: <http://imagobudapest.hu>

Facebook: <https://www.facebook.com/ImagoBudapest>

Copyright by Imágó Egyesület, 2019

Felelős kiadó: Erős Ferenc, alapító főszerkesztő

IMÁGÓ BUDAPEST

Pszichoanalízis — társadalom — kultúra

Az Imágó Egyesület lapja

Alapítva: 2010-ben

2019/2.

PSZICHOANALÍZIS LATIN-AMERIKÁBAN

TARTALOM

BEVEZETÉS (*Erős Ferenc*) 3

TANULMÁNYOK

Nancy Caro Hollander: Buenos Aires: a pszichoanalízis latin-amerikai
Mekkája (ford. Rédei Dorottya) 6

Julia Braun de Dunayevich és Janine Puget: Állami terror és
pszichoanalízis (ford. Kiss Kata Dóra) 24

MŰHELY

Ana Inés Heras: Ferenczi's theory on power and its *pollination* to and
within Latin America 36

Rafael Alves Lima: Itineraries of the relationship between
psychoanalysis and politics in Brazil: a historical overview 45

ARCHÍVUM

Frida Kahlo: Egy képemről, azaz arról, hogyan festettem meg Mózes
José D. Lavin mérnök sugallatára, Freud olvasása nyomán (ford.
Bácsvári Nelli) 66

RECENZÍÓ

Rubén Gallo: Freud és Mexikó: feljegyzések egy történethez (ford.
Bácsvári Nelli) 70

Vajda Zsuzsanna: Hódos Mária (szerk.): *Fiaim, hol vagytok?* 76

ENGLISH SUMMARIES	81
E SZÁMUNK SZERZŐI	84

Bevezetés

Az *Imágó Budapest* előző, 2019/1. számának középponti témája az emigráció és az idegenség volt. Itt jelent meg két argentin pszichoanalitikus, León Grinberg és Rebecca Grinberg fontos tanulmánya az emigráció patológiás vonatkozásairól.¹ Jelen számunk a latin-amerikai pszichoanalízis történetével és irányjaival foglalkozik, abból a célból, hogy ráirányítsa a figyelmet a szubkontinens két legnagyobb országában – Brazíliában és Argentínában – művelt pszichoanalízis néhány olyan sajátosságára, amely sok szempontból eltér az európai és az észak-amerikai fejlődésvonalaktól. E sajátosságok közül kiemelendő a második világháború utáni rohamos elterjedés, amelynek során a régió csaknem valamennyi országában egyesületek, terápiás és kiképző központok jöttek létre. Néhány évtized során az argentin főváros, Buenos Aires vált a pszichoanalízis latin-amerikai „Mekájává”. A latin-amerikaiak gyorsan asszimilálták a „klasszikus” európai tanokat, elsősorban Melanie Klein, Wilhelm Reich, Jacques Lacan, majd Ferenczi Sándor eszméit. Mozgalmaikat ugyanakkor az erőteljes polarizáció, a nagyfokú társadalmi-politikai aktivizmus, az elnyomottakkal és üldözöttekkel való szolidaritás jellemzi, a radikalizmus, amely a „mainstream” irányzatok semlegességét kritizálva a marxizmus, illetve a Latin-Amerikában honos forradalmi, antiimperialista teóriák integrációját hirdeti. Ugyancsak fontos jellemző vonás az a következetesség, amellyel a latin-amerikai analitikusok a diktatúrák és katonai rezsimek, az állam által gyakorolt terror traumatikus hatásait vizsgálják, elsősorban a terror időszakában eltűnt személyek hozzátartozóival és leszármazottjaival végzett terápiás munkájuk során.

Az Argentin Pszichoanalitikus Egyesület (APA) 1942-ben alakult. *Nancy Caro Hollander* „Buenos Aires: a pszichoanalízis latin-amerikai Mekája” című tanulmánya bemutatja az alakulás körülményeit, és felvázolja az argentin pszichoanalízis korai történetének kiemelkedő szereplőit, köztük Angel Garma, Arnaldo Rascovsky, Enrique Pichon Rivière és Marie Langer tevékenységét. Rámutat arra, hogy milyen jelentős szerepet játszottak az argentin pszichoanalízis történetében az első és második generációs európai bevándorlók, illetve azok, akik Európában nyertek kiképzést.² A tanulmány bemutatja a pszichoanalízis iránti intellektuális érdeklődés és terápiás igény viharos terjedésének társadalmi és kulturális okait, és azokat a politikai körülményeket, amelyek Juan Perón félfasiszta, populista diktatúrája ellenére lehetővé tették az analitikus képzés, oktatás és gyakorlat felvirágzását az ötvenes években. A hatvanas években, a jobboldali nyomás fokozódásával, ahogy Hollander megállapítja,

¹ León Grinberg – Rebeca Grinberg: A migráció pszichoanalitikus vizsgálata: normális és patológiás vonatkozások. *Imágó Budapest*, 2019, 8(1): 6-23.

² A Magyarországról 1938-ban Argentínába emigrált Székely Béla szerepéről lásd Johanna Hopfengärtner: Jegyzetek Székely Béla életrajzához (1892–1955). *Imágó Budapest*, 2016, 5(2): 53-71.

a pszichoanalízis „a liberális és baloldali erők menedékévé vált, olyannyira, hogy egy időre a politikai ideológia helyébe lépett”. A cikk bemutatja az argentin pszichoanalitikus mozgalmon belüli konfliktusokat és szakadásokat, amelyek elsősorban politikai törésvonalak mentén alakultak ki. A politikailag aktív analitikusok, akiknek többsége távozott az egyre konzervatívabbá váló APÁ-ból, a hatvanas évek végétől kezdve különféle önálló platformokat és csoportokat hoztak létre, amelyek a fokozódó terror időszakában egyre fontosabb szerepet játszottak az egyéni és társadalmi szenvedés megértésében és kezelésében. A cikk foglalkozik azzal a terápiás munkával is, amelyet argentin pszichoanalitikusok végeztek a katonai diktatúra időszakában, az illegalitás és az állandó fenyegetettség körülményei között, a terror fizikai és lelki áldozataival.

Erről az – egyéni, csoportos és társadalmi szinten folytatott – terápiás munkáról számol be *Julia Braun de Dunayevich* és *Janine Puget* „Állami terror és pszichoanalízis” című tanulmánya. A cikk részletesen bemutatja a történelmi hátteret, az Argentínában létrejött autoriter, diktatórikus rendszerek ideológiai és hatalmi apparátusának működését, majd foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a politikailag aktív analitikusok miként kényszerültek a „semlegesség” feladására olyan körülmények között, amikor a „semlegesség” valójában védekezést, a valóság tagadását jelenti. A terror közvetlen érintettjeivel való munkájuk során, amelyet a szerzők „vészhelyzeti analízisnek” neveznek, a szakemberek is részeivé válnak a traumatikus társadalmi valóságnak, ők maguk is egyszerre tanúk és áldozatok. A tanulmány fókuszában a katonai diktatúra egyik legfélelmetesebb eszköze, az „eltüntetés” áll, emberek ezreinek, köztük a rendszer ellenfeleinek és családtagjainak nyomtalan megsemmisítése. A szerzők párhuzamot vonnak a holokauszt és az eltüntetés traumája között, rámutatva arra, hogy a túlélő családtagok, rokonok, barátok számára mindkét esetben lehetetlenné válik a gyász munka végigvitele. Nincs közvetlen információ az áldozatok sorsáról, haláluk körülményeiről, és hiányoznak a gyászfolyamathoz nélkülözhetetlen szimbolikus elemek, szertartások, közösségi gyakorlatok is. Ezt nevezik a szerzők „speciális gyásznak”, amelynek során a hatóságilag tiltott vagy cenzúrázott tudás megismerésének vágya egyre inkább az igazság iránti hajszává válik. A tanulmány kitér arra is, hogy – együttműködve az igazság felderítésének céljából alakult civil csoportokkal, így az „anyak” és a „nagyanyak” mozgalmával – az egyéni és csoportos terápiás munka miként segítheti elő az én reintegrációját, a gyászfolyamathoz szükséges szimbolikus tudás megszerzését.

Ana Inés Heras „Ferenci's theory on power and its pollination to and within Latin America” című angol nyelvű írásából ugyancsak kibontakozik az argentinai pszichoanalízis gazdag és komplex története. Heras azt vizsgálja, hogy Ferenci Sándor kölcsönösség-fogalma és a hatalomról alkotott felfogása hogyan, milyen rejtett csatornákon keresztül jutott el Latin-Amerikába, és miként alkalmazható az szélesebb, klinikán túli körben, a társadalom átalakítása, az intézmények analízise és kritikája, a demokratikus viszonyok fejlesztése céljából. A cikkből megtudjuk, hogy Ferenci tanainak elterjedésében (a „pollinációban”) jelentős szerepe volt két emigráns magyarnak, Eiminder Sándor pszichoanalitikusnak és Pelbárt Péter Pál Brazíliában élő filozófusnak.

Rafael Alves Lima „Itineraries of the relationship between psychoanalysis and politics in Brazil: a historical overview from the early period to the military dictatorship” című angol nyelven közölt tanulmányának középpontjában a pszichoanalízis és politika viszonya áll. Ebben az összefüggésben tekinti át a brazil pszichoanalízis történetének szakaszait a kezdetektől, a nem-professzionális, de jelentős hatású szerzők, Julio Porto-Carrero, Gastão Pereira da Silva, Mauricio de Medeiros és Karl Weissmann műveitől az első szakmai egyesületek és kiképző központok létrejöttéig és a pszichoanalízis intézményesüléséig, majd „virágkoráig”, amely éppen a katonai diktatúra (1969-1985) időszakára esett. Az argentin rezsimhez hasonlóan a brazil diktatúra is gyakran alkalmazta a kínzás, a gyilkosság, az eltüntetés módszereit. A tanulmány élesen bírálja a hivatalos, az IPA által támogatott brazil egyesület „semlegességét”, tartózkodását a politikai és társadalmi kérdésekben való állásfoglalástól. Külön kitér az egyesület egyik tagjának Amilcar Lobónak az esetére, aki a hatóságok szolgálatára állt a politikai foglyok kihallgatásában. Az eset napvilágra kerülése súlyos válságot és presztízsveszteséget okozott a brazil egyesületnek.

Archívum rovatunkban a mexikói festőművésszel, Frida Kahlóval készült exkluzív interjút olvashatunk arról, hogy hogyan festette meg „Mózes” című festményét (1945) „José D. Lavin mérnök sugallatára, Freud olvasása nyomán”.

A recenziók között elsőként Rubén Gallo „Freud és Mexikó: feljegyzések egy történehez” című írását olvashatjuk, amely saját, *Mexico: Into the Wilds of Psychoanalysis* című könyvének ismertetése a pszichoanalízis mexikói (irodalmi, filozófiai, képzőművészeti) recepciójának, illetve Freud Mexikó-képének nyomairól. Vajda Zsuzsanna recenziója pedig a *Fiaim, hol vagytok?* címmel Hódos Mária által közreadott naplóról szól, amely egy 1938 és 1942 között Békés községben működött zsidó gyermekotthon hétköznapijait eleveníti fel.

Erős Ferenc

Nancy Caro Hollander

Buenos Aires: a pszichoanalízis latin-amerikai Mekkája*

Az 1980-as évekre Argentína pszichoanalitikus közössége lett a világon a negyedik legnagyobb, csak az Egyesült Államok, Franciaország és Németország előzte meg. Azt mondják, Buenos Airesben, ahol a 26 milliós ország egyharmada él, több pszichoanalitikus jut egy főre, mint bárhol máshol a világon. Hogyan történt, hogy Dél-Amerika déli csücskében a pszichoanalízis ilyen rendkívüli fontosságúvá és státuszúvá vált? És milyen hatással voltak Argentína politikai viharai a pszichoanalízis alakulására az 1940-es évektől kezdve?

Buenos Aires rövid, vázlatos történelme megvilágítja azt a társadalmi környezetet, amelyben a pszichoanalitikus elmélet és intézményes gyakorlat virágzott. Buenos Aires a spanyol gyarmatosítás korában jelentéktelen, távoli helyőrség volt, és a termékeny pampákon elterülő, sekély vizű kikötőváros csak a 19. században vált Latin-Amerika legközmozopolitább és legmodernebb fővárosává. A kezdetben az ország oligarchiáját alkotó dúsgazdag marhatenyésztők és búzatermelők által uralt város Európa legbefolyásosabb városközpontjaival versengett. Széles sugárútjait díszes szobrok, luxusüzletek, kávéházak és éttermek szegélyezték, és teljes városrészeket terveztek a londoni lakónegyedek mintájára. A 20. század fordulójára a gyorsan növekvő kikötőváros olasz, spanyol, ír, angol és más európai bevándorlók célpontjává vált, akik a siker és gazdagság ambiciózus álmával érkeztek az Új Világba. A gazdaság virágzott, és 1910-re Buenos Aires 1.232.000 lakosának több mint 45 százaléka külföldi születésű volt. Noha Argentína jelentősebb 19. századi államférfiai támogatták az európai bevándorlást és a közoktatást, amelyre a féktelen tehénpásztorok és az ibériai feudális hagyományok elmaradott kultúrájának ellenszereként tekintettek, a 20. század elejének elitje ambivalensen viszonyult a bevándorlók dominanciájához a vállalkozói és szakmunkás rétegekben. Ők továbbra is önelégülten az exkluzív Buenos Aires Jockey Clubot látogatták, és megtartották maguknak a gyors növekedés profitjának nagy részét. A Buenos Aires-i kultúrát átszötte a bevándorlás élménye. Az üzleti siker és az oktatáshoz való könnyű hozzáférés vertikális mobilitást és versengést hoztak a helyi oligarchia számára. Mások számára a kevés munkahely és az alacsony bérek frusztrációt és kudarcot jelentettek, amit részben a haza elvesztését, a gyökérvesztett élet fájdalmát és a szerelmi árulást gyászoló tangó melankolikus és tiltakozó refrénjei énekelnek meg. A

* Eredeti megjelenés: Nancy Caro Hollander: Buenos Aires: Latin Mecca of Psychoanalysis. *Social Research*, 1990, 57(4): 889-919.

bevándorlók gyászoltak, de közben szervezkedtek is, szocialista és anarchista munkásmozgalmakat alapítottak, s végül az 1910-es években új középosztálybeli politikai pártot, amely megdöntötte az elit hatalmát a politikai élet és a kormányzás felett. Több mint egy évtized után a középosztály politikai hatalmát egy katonai puccs buktatta meg 1930-ban, válaszként a gazdasági világválság rengéshullámaira. Az elnöki palota politikája fasiszta, antiszemita, egyházpárti keverék lett, a kormánypolitika pedig újra az oligarchikus érdekeket helyezte előtérbe.

Az argentin kultúra arra kényszerült, hogy alkalmazkodjon a rengeteg bevándorló, külföldi tőke és európai gyártású termék beáramlásának hirtelen leállításához. A gazdasági talpraállást az új nemzeti tőkésosztály felemelkedése hozta meg, amely főként bevándorlókból és gyermekeiből állt. Számukra új munkaerőforrás termelt profitot: az egyre növekvő számú sötét bőrű, Argentína belső területeiről elvándorló munkás, akik az európai bevándorlók helyébe léptek, és a Buenos Aires-i ipari munkásosztály fő utánpótlásává váltak. Ezek a vidéki meszticek – akiket megvetően *cabecitas negras*-nak, azaz feketefejűnek vagy mexikóinak neveztek – a helyi elit és az európai kötődésű középosztály gúnyolódásának céltáblájává váltak. Mégis, szeretett városuk jellegének nem kívánt megváltozása ellenére, a Buenos Aires-iek jól éltek. A negyvenes évek elejére Buenos Aires profitált a háborús konjunktúrából, a kormány semleges politikájának és a haszonnak köszönhetően, amit abból húztak, hogy bőséges búza- és marhahús-készleteket adtak el mindkét ellenséges félnek. Ennek ellenére az értelmiség és a képzett középosztály tagjai közül sokan irtóztak a fasizmustól, azonosultak a szövetségesek küldetésével, és szívesen látták a hazájuk elpusztítása elől menekülő európaiakat.¹

Pszichoanalízis: a korai évek

A pszichoanalízis ezekben a viharos időkben jelent meg Buenos Airesben. Argentin társadalomtudósok és filozófusok a századforduló óta érdeklődtek a pszichológia és a pszichoanalízis iránt; különösen amióta 1923-ban Freud összes művét lefordították spanyolra. De csak 1942 decemberében alapította meg hat analitikus az Argentin Pszichoanalitikus Egyesületet (APA), amelyet a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület a következő évben ismert el hivatalosan. Az alapítók életrajza sok mindent előrevetít a pszichoanalízis további alakulásáról Argentínában.

Hatan voltak az alapítók: két bevándorló és négy argentin. Angel Garma spanyol pszichiáter volt, aki a Berlieni Pszichoanalitikus Intézetben képződött. Theodor Reiknél folytatta kiképző analízisét, és olyan jeles analitikusoknál is tanult, mint Franz Alexander, Therese Benedek, Otto Fenichel, Wilhelm Reich és René Spitz. 1931-ben a 27 éves Garma a berlieni intézet tagjává vált, miután előadást tartott „Külső valóság és az ösztönök a skizofréniában” címmel, amelyben Freud pszichózis-konceptiójának kritikája révén bebizonyította, hogy eredeti gondolkodó. Ezután Madridba költözött, ahol pszichoanalitikus praxist kezdett, és olyan jelentős spanyol kulturális

¹ Argentína történelméről lásd: David Rock: *Argentina 1516-1982: From Spanish Colonization to the Falklands War* (Berkeley: University of California Press, 1985).

személyiségekkel ápolt baráti kapcsolatokat, mint Salvador Dalí és Federico García Lorca. Öt év után Garma elhagyta Spanyolországot, és Buenos Airesben élő nővéréhez költözött.² Párizsi tartózkodása alatt megismerkedett Celes Ernesto Carcamo argentin orvossal és homeopátával, aki a '30-as években Franciaországban tanult pszichoanalízist. Carcamo sikeresen elvégezte a képzést a Párizsi Pszichoanalitikus Egyesületnél, beleértve egy három éves analízist Paul Schiff-fel, Rudolph Lowenstein szupervíziója alatt, s ezután az egyesület tagjává vált. Carcamo és Garma összebarátkoztak, és a szakmai együttműködés terveit szőtték arra az időre, amikor majd visszatérnek Buenos Airesbe. Hazatérése után Carcamo a Durand Kórházban kezdett dolgozni analitikusként, valamint előadásokat tartott a Homeopátiás Társaságban és más tudományos intézményekben. Itt találkozott olyan orvosokkal, akik évek óta intenzíven tanulmányozták a pszichoanalitikus elméletet, és próbálták azt orvosi gyakorlatukban alkalmazni.³

Arnaldo Rascovsky egyike volt ezeknek az orvosoknak. Bal-liberális argentin zsidók gyermekeként Rascovsky klasszika-filológiát és orosz irodalmat tanult, majd 21 éves korában diplomát szerzett az orvosi karon, és az Argentin Endokrinológiai Társaság alapító tagjává vált. A tekintélyes Gyermekkórházban végzett munkája során a gyermekgyógyászatra és a neuropszichiátriára specializálódott. Miután megismerte Freud és Jung munkáit, megbizonyosodott arról, hogy a pszicho-biológiai betegségek értelmezésében a pszichoanalízisnek nagy jelentősége van, és hátrahagyva a hagyományos gyermekgyógyászatot, olyan beavatkozásokat fejlesztett ki, amelyek a gyermekkori betegségek pszichés alapjait hangsúlyozták. 1937-ben Rascovsky csoportot szervezett rokonoknak és barátoknak – köztük orvosoknak, művészeknek és filozófusoknak – a pszichoanalízis tanulmányozására, és 1939-ben elkezdte kiképző analízisét Garmával.⁴

Ez idő alatt ismerkedett meg Enrique Pichon-Rivière-rel, a francia születésű argentin pszichiáterrel. Pichon Rivière tág érdeklődési körébe tartozott a műkritika és a pszichoanalízis. Orvostanhallgatóként jelentős argentin íróknak segített bizottságot szervezni a Spanyol Köztársaság támogatására, és művészeti kritikákat írt, valamint pszichoanalitikus rovatot indított a *Nervio* című folyóiratban. 1936-ban végezte el az orvosi egyetemet, azután a Hospital de las Mercedesben dolgozott, ahol érdekeln kezdték a mentális betegek szexuális problémái. Pichon Rivière politikailag aktív maradt, részt vett a Goya Szocialista Párt megalapításában. Miután házasságot kötött Arminda Aberrasturyval, aki később a gyermek-pszichoanalízis egyik vezető szaktekintélye lett, közösen pszichoanalitikus tanulócsoporthat szerveztek. 1940-ben Pichon Riviere elkezdte kiképző analízisét Garmával.⁵

Néhány évvel később érkezett Buenos Airesbe Marie Langer. Langer asszimilálódott és politikailag haladó szemléletű polgári zsidó családban született Bécsben, és iskolái között volt a híres bécsi Schwarzwald Iskola, ahol jártasságot szerzett a marxizmusban és a feminizmusban. Miután elvégezte az orvosi egyetemet,

² Angel Garma: Entrevista a los fundadores: Angel Garma. *Revista de Psicoanalisis*, 1983, 40, 5-6.

³ APA: *Asociación Psicoanalítica Argentina, 1942-1982* (Buenos Aires: APA, 1982).

⁴ Arnaldo Rascovsky: Entrevista a los fundadores: Arnaldo Rascovsky. *Revista de Psicoanalisis*, 1984, 41: 2-3.; interjú Arnaldo Rascovsky argentin pszichoanalitikussal, Buenos Aires, 1990. augusztus 3.

⁵ Interjú Marie Langer argentin pszichoanalitikussal, Mexikó, 1984. február; interjú Arnaldo Rascovskyval, 1990. augusztus 3.

néhány évet a Bécsi Pszichoanalitikus Intézetben töltött, ahol Richard Sterbánál folytatta kiképző analízisét, és Helen Deutsch és Jeanne Lampl de Groot előadásaira járt. Az osztrák fasizmus erősödésének időszakában Langer antifasiszta politikai aktivizmusa miatt abbahagyta tanulmányait, és Spanyolországba ment, ahol egy nemzetközi orvosi brigád tagjaként sebesült köztársaság-párti katonákat ápolt. Végül el kellett hagynia Európát, és öt nehéz évet töltött Uruguayban, mielőtt Buenos Airesbe költözött, ahol újra előtérbe került a pszichoanalízis iránti szakmai elkötelezettsége.⁶

Az APA alapító tagjai az emberi szabadság társadalmi és személyes aspektusaival foglalkozó gondolkodóknak azt a századforduló óta élő szellemi hagyományát követték, amely a pszichoanalízist más elméletekkel, például a marxizmussal integrálható eszmének tekinti, s amelynek segítségével megérthetővé válhatnak az emberi termelőtevékenység és öröm intézményes és szubjektív határai. A két háború közti kulturálisan termékeny európai évek alatt művészek, írók és társadalomtudósok vizsgálták a marxizmus és a pszichoanalízis szempontjait, szisztematikus megközelítéseket keresve a történelem során és a korabeli ipari kapitalizmusban jelenlévő elnyomó társadalmi viszonyok forrásának elemzéséhez. Míg a marxizmus a kapitalizmus alapvetően ellentmondásos és kizsákmányoló osztályviszonyait boncolgatta, a pszichoanalízis kritikailag vizsgálta azt a folyamatot, amelynek során a libidinális hajtóerők a tömegek tudattalanjának egy alapvetően frusztráló és megalégedést nem adó valósághoz való alkalmazkodása során elfojtás alá kerülnek. A pszichoanalízis álláspontja szerint a család volt a központi kiváltó intézménye azon neurózisoknak, amelyek minden társadalmi osztályban szilárdan rögzítik a polgári társadalom alappilléreit az egyén személyiségében. Mindkét eszmerendszer radikálisan megkérdőjelezte az éppen uralkodó társadalmi rendszert, és felszabadítási stratégiákat is kínált.⁷

Annak ellenére, hogy az APA alapítói és sok későbbi tagja e pszichoanalitikus hagyomány képviselőiként tekintettek magukra, az APA első éveire inkább az volt a jellemző, hogy egy magas szakmai színvonalú intézetet és társaságot próbáltak létrehozni, amely privát vállalkozás volt, és távol állt a korábbi évek politikai elkötelezettségétől. Ez részben reakció volt a peronista kormány politikájára (1946-1955), amely az analitikusok többsége szerint az európai fasizmust idézte. Mint sokan az európai születésű vagy származású középosztály tagjai közül, ezek az analitikusok Perón⁸ nacionalista politikáját és a főként mesztic munkásosztály – az „iskolázatlan” feketefejűek – mobilizálását az európai fasizmus latin-amerikai változataként értelmezték. A peronizmus alapja az Argentínát uraló angol és amerikai ipari imperializmus és európai kulturális hegemonia politikai kritikája volt, amely fenyegetést jelentett a pszichoanalitikus, valamint a művészeti és tudományos közösség szellemi hagyományaira.

⁶ Nancy Hollander: Introduction. In: Marie Langer: *From Vienna to Managua: Journey of a Psychoanalyst* (London: Free Association Books, 1989).

⁷ Lásd pl. Russell Jacoby: *The Repression of Psychoanalysis* (New York: Basic Books, 1983); Rosalind Coward: *Patriarchal Precedents: Sexuality and Social Relations* (London: Routledge & Kegan Paul, 1983).

⁸ Juan Domingo Perón (1895-1974) katonatiszt, politikus, háromszor megválasztott argentin elnök (1946, 1951, 1973)

A kormány populista politikája ellenére Buenos Aires kedvező körülményeket kínált a pszichoanalízis oktatását, képzését és gyakorlását összefogó központ számára. Az első tíz évben az alapítók feladata volt a kiképző analízisek vezetése, az elméleti és klinikai kurzusok tartása, és az APA programjainak szervezése. Tudományos előadásokat tartottak hazai és nemzetközi találkozókön. Hatalmas energiát fektettek a pszichoanalízis megismertetésébe az orvosi és a laikus körökkel egyaránt. Erőfeszítéseikben támogatta őket egy gazdag vállalkozó, aki hálás volt, mert Pichon Rivière kigyógyította elegáns áruháza vezetőjét agorafóbiájából, ezért finanszírozta a *Revista de Psicoanalisis* című folyóirat megjelenését. A folyóirat 1943-ban jelent meg először, és hamarosan jó hírnévre tett szert, mert a pszichoanalízist és más tudományágakat integráló munkák széles skáláját mutatta be, valamint eredeti német, angol és francia pszichoanalitikus műveket tett elérhetővé spanyol fordításban egész Latin-Amerikában, amire más pszichoanalitikus folyóiratokban nem volt példa.⁹ A Revistára elő lehetett fizetni és hozzáférhető volt az APA könyvtárában, de árulták sok olyan Buenos Aires-i könyvesboltban is, melyek vásárlói érdeklődtek a társadalomtudományok és a művészetek iránt.¹⁰

Ebben az időszakban a pszichoanalízis rendkívüli hatásának Buenos Airesben több összetevője volt. Ahogy az APA egyik volt elnöke fogalmazott, a pszichoanalízis fontossága Argentínában egyszerűen kereslet és kínálat kérdése volt. Az analitikusoknak volt mit ajánlaniuk, és az intézmények, az emberek, Buenos Aires kultúrája ezt mohón fogyasztották.¹¹ Sok analitikus számára a pszichoanalízis élete fő szenvedélyévé vált; mélyen hitték, hogy az analízis egyszerre az általános emberi felszabadulás eszköze és gyógyír az egyéni szenvedésekre. Kórházakban adtak elő a betegségek kezelésének egyéni és csoportos terápiás modelljéről, megküzdve az orvosi közösség kezdeti ellenállásával. Rascovsky például, akit pályája elején foglalkoztatott a gyermekbántalmazás, a Gyermekbántalmazásban anya-gyermek csoportokat szervezett, ahol a résztvevők a gyerekek fejlődésének pszichológiai aspektusairól tanulhattak. Ez a kezdeményezés egyike volt azoknak, amelyek a gyermekkori megelőzésre alkalmazták a pszichoanalízist. Kurzusokat tartottak a Buenos Aires-i egyetem orvosi karán, amelyeket nemcsak diákok hallgattak, hanem a nagyközönség számára is nyitottak voltak. Az analitikusok más argentin városokban is tartottak előadásokat és néha egész hónapos kurzusokat is, valamint előadtak nemzetközi és latin-amerikai pszichoanalitikus és orvosi kongresszusokon, amelyek közül sokat ők maguk szerveztek. Közismert angol, európai és észak-amerikai analitikusok jöttek kurzusokat vezetni az APÁ-ban, melyekről a főbb Buenos Aires-i újságok is hírt adtak. Az analitikusok rádióműsorokban beszéltek, újságcikkeket írtak és könyveket publikáltak azzal a céllal, hogy minél szélesebb körben népszerűsítsék a pszichoanalízist.¹²

Az elkötelezett analitikusok közkórházakban is dolgoztak, így a munkásosztály is részesült a szakértelmükből. Magánpraxisaik is virágoztak. A felső-középosztály és középosztály tagjai özönlöttek analízisre, mert tudták, milyen nagy presztízsnak örvend Európában, és igyekeztek utánozni európai nagyvárosi társaikat. Egy

⁹ A. Limentani: The Psychoanalytic Movement During the Years of the War (1939-1945) According to the Archives of the IPA. *International Review of Psychoanalysis*, 1989, 16: 3-13.

¹⁰ Interjú Jorge Mom argentin pszichoanalitikussal, Buenos Aires, 1990. augusztus 7.

¹¹ Uo.

¹² Interjú Mauricio Abadi argentin pszichoanalitikussal, Buenos Aires, 1990. augusztus 2.

középosztálybeli személy könnyebben megengedhette magának, hogy analízisre költsön, mint új autóra vagy lakásra, így a pszichoanalízis az anyagi javak felhalmozásánál kevésbé költséges stratégiaként szolgált a vertikális mobilitás és társadalmi státusz kellékeinek megszerzésére irányuló lendületben. Az értelmiség pedig az analitikus díványon kereste a válaszokat az ember egzisztenciális félelme és az élet értelme nagy kérdéseire. Ebben az értelemben a pszichoanalízis jól illeszkedett az argentin intellektuális élet és kultúra hagyományához, amelyben hangsúlyos volt az a mélyen eredő és átható dilemma, miszerint a bevándorlók és külföldi születésűek rendkívül magas aránya útjában állt annak, hogy az argentinok rátaláljanak magukra és meghatározzák, kik ők mint nemzet és nép.¹³ Mindezen okok miatt, az ötvenes évek közepére a pszichoanalitikusok egyértelműen a kikötőváros legtekintélyesebb szakemberei közé tartoztak.

A hatvanas évek elején az APÁ-ba jelentkező harmadik és negyedik generáció tagjai közül sokan korábban liberális és baloldali anti-peronista egyetemi aktivisták voltak. Visszaemlékezéseikben úgy értelmezik a pszichoanalízis népszerűségét, mint ami szerves része volt a Perón 1955-ös elűzését követő kulturális virágzásnak, amely egy évtizednyi alkalmatlan, de névlegesen demokratikus kormányzást hozott, valamint a magaskultúra iránti populista ellenségesség végét. Emlékeik szerint a pszichoanalízis átítatta a középosztálybeli diákok és értelmiségiek heves eszmecseréit a sokasodó filmklubokban, filozófiai társaságokban és irodalmi körökben, amelyek elárasztották Buenos Airest az európai művészet, irodalom és filmművészet legfrissebb trendjeivel.¹⁴ A pszichoanalízist hivatásként választók jelentős százaléka a mentális egészség mellett társadalmi és filozófiai kérdések iránt is érdeklődött. A hatvanas évek közepén pedig az orvosi egyetemet végzők közül sokan választották a pszichoanalízist a kutatói karrier helyett, mert Argentína gazdasági problémái miatt az állam megvonta a támogatást azoktól a magas költségű kutatási projektektől, amelyekben nagy összegű laboratóriumokra és felszerelésekre lett volna szükség. Fontos privát kutatóintézetek kényszerültek bezárásra ebben az időben forráshiány miatt. A pszichoanalízis vonzó lehetőséggé vált, mert nem igényelt folyamatos támogatást vagy drága infrastruktúrát. Ráadásul a hatvanas évek második felében a pszichoanalízis nem esett áldozatul a társadalomtudományokat progresszív politikai irányultságuk és közösségi kutatásaik miatt sújtó üldöztetésnek. Valójában, ahogy a jobboldal politikai befolyása erősödött – melynek csúcsa az 1966-os katonai puccs volt –, a pszichoanalízis a liberális és baloldali erők menedékévé vált, olyannyira, hogy egy időre a politikai ideológia helyébe lépett.¹⁵

Társadalmi elkötelezettség és pszichoanalízis

Az intézményes bővüléssel egyidőben az APA kezdte a hanyatlás jeleit is mutatni. A hatvanas évek végére a társaságon belül a fiatal analitikus-jelöltek elégedetlenné váltak, mivel szerintük az APA az intellektuális stagnálás jeleit mutatta. Felhívták a

¹³ Gino Germani: *Politica y sociedad en una época de transición* (Buenos Aires, 1963).

¹⁴ Interjú Julia Braun de Dunayevich argentin pszichoanalitikussal, 1990. augusztus 2-9.

¹⁵ Interjú Edmundo Zimmerman argentin pszichoanalitikussal, Buenos Aires, 1990. augusztus 8.

figyelmet a valós társadalmi párbeszéd hiányára, ami az APA találkozók fő témáiban mutatkozott meg: a találkozók az analitikus technikák fejlődésére és a pszichózis tanulmányozásának új határterületeire fókuszáltak. A korábban az analitikusokat foglalkoztató átfogóbb kérdések, mint az egyén és a társadalmi elnyomás kapcsolata, valamint a pszichoanalízis szerepe az elnyomó társadalmi struktúrák elleni stratégiában, nem voltak napirenden. A jelöltek azzal vádolták az alapítókat, hogy szűkkörű, elitista kontrollt gyakorolnak az APA adminisztrációja felett, és nem hajlandóak olyan demokratikus eljárást bevezetni, melynek eredményeképpen a szavazati joggal nem rendelkező tagok és a jelöltek is részt vehettek volna a kiképzéssel kapcsolatos döntéshozatalban. Az APÁ-n belüli befolyásszerzési küzdelmek, amelyek korábban egymással szembenálló kiképző analitikusok és analizáltjaik csoportjai között folytak, ebben az időben a pszichoanalízis különböző iskolái és irányai köré csoportosultak. Ezeket a feszültségeket tovább fokozta egy másik, világosabban definiált politikai küzdelem a hatvanas évek végén, amelyben néhány kiképző analitikus és sok fiatalabb analitikus-jelölt együttesen és nyíltan bírálta az APA elzárkózását az Argentínát érintő nemzeti válságtól. Követelték, hogy az APA intézményesen vegyen részt a minden argentin érintő társadalmi és politikai kérdések megvitatásában. Néhányan azt állították, hogy az APA merev, hierarchikus szervezeti struktúrája Argentína függő helyzetben lévő kapitalista rendszerének igazságtalan osztályviszonyait tükrözi. Ezek a kritikus hangok azzal vádolták az APÁ-t, hogy elzárkózó és önmagát éltető titkos menedékvé válik egy olyan elit szakmai körnek, amely a privilégiumai fenntartásában érdekelt, és ezért igazodik az uralkodó osztályhoz és a meglévő társadalmi rendhez.¹⁶

Az APA konzervatív tagjai azzal védték az elszigetelődést, hogy a pszichoanalízisben szükséges a semlegesség, egyrészt az érték-semleges tudományos kutatás érdekében, másrészt a terápiás kezelésben, amelyben a kliens semmit nem tud az analitikusról, így az analitikus személyére történő indulatáttétel olyan fantáziákat hív életre, amelyek felfedik a kliens neurózisának természetét és etiológiáját. Az APA kritikusai erre azzal érveltek, hogy a semlegesség az analitikus részéről lehetetlen. Egyrészt a tudományos megismerést mindig a kutató ideológiai keretezése alakítja, másrészt az analitikussal kapcsolatban minden, beleértve a nyelvhasználatot, viselkedést, ruházatot, a rendelőt, a kezelési díjakat, egy specifikus osztály- és kulturális helyzetet képvisel, ami lehetlenné teszi a semlegességet még az áttételi kapcsolatban is. A kritikusok szerint az analitikus nem különbözik bármely más egyéntől a társadalomban, így a semlegesség pozíciójához való ragaszkodás a társadalmi, politikai és gazdasági egyenlőtlenségekkel szembeni ideológiai és pszichológiai tagadás. Érvelésük szerint a valóság efféle misztifikálása egyet jelent az olyan erőkkkel való azonosulással, amelyek az elnyomó társadalmi struktúrák és osztályellentétek fenntartásában érdekeltek.¹⁷ Ez a kérdés központi vitatéma lett a hatvanas évek végén, amikor a politikai helyzet a szembenálló felek nyílt konfrontálódásáig fokozódott.

¹⁶ Interjú Leticia Cufre argentin pszichoanalitikussal, Mexikóváros, 1984. február.

¹⁷ Interjú Eduardo Pavlovsky argentin pszichoanalitikussal és drámaíróval, Los Angeles, 1987. május; M. Langer et al.: *Cuestionamos I* (Buenos Aires: Granica Editor, 1971).

Egy évtized megbukott gazdaságpolitikája leszűkítette a kapitalizmus társadalmi bázisát Argentínában, és a katonai puccs után az állam ténylegesen felszámolta az ellenzéki politikai véleményt kifejezésének minden csatornáját. Ez az ellenzék még a peronizmus idején vált egyre erősebbé, és a radikalizált és militáns peronista munkásosztályhoz most egyre nagyobb számú szövetséges csatlakozott a korábban anti-peronista középosztály és a diákság soraiból, akik felismerték a külföldi dominancia nacionalista kritikájára épülő mozgalom alapvetően progresszív indíttatását. A kormány koherens gazdaságpolitika helyett a katonai elnyomást választotta, egyetlen stratégiaként a növekvő munkanélküliség és infláció, illetve az argentin kis- és középvállalkozások tönkremenetele ellen, amelyek nem bírták a versenyt a külföldi tőkével. Ez a lobbanékony helyzet aztán lángot is vetett az 1969-es általános sztrájkokban, amelyekben munkások és diákok a helyi közösségek támogatásával elfoglalták a főváros és a vidéki városok legfontosabb részeit. Az ország történetében először általános népfelkelés tört ki, amelyet a légierevel támogatott, felfegyverkezett katonaság a városok elfoglalásával fojtott el.¹⁸

Az analitikus közösséget közvetlenül érintették az események, és ebben a közösségben is jelen volt az állampolgárok által képviselt politikai nézőpontok teljes spektruma. A kiképző analitikusok közül Marie Langer és José Bleger, akik régóta kötődtek a marxizmushoz és a baloldalhoz, azt képviselték, hogy a pszichoanalízist össze kell kapcsolni a politikai elköteleződéssel. Ők és néhány fiatalabb, politikailag aktív kollégájuk szemináriumokat tartottak a marxizmusról, és találkozókat szerveztek az aktuális politikai események megvitatására. Az újonnan belépő analitikus-jelöltek politikai összetétele is változott. Néhányan a kommunista párt tagjai voltak, de kiábrándultak a behaviorizmusból és a párt pszichoanalízis-ellenességéből; mások különböző marxista pártok tagjai voltak, vagy a tömegebázisú peronista mozgalom erősödő baloldali szárnyához tartoztak. Például Hernan Kesselman, a fiatal, peronizmussal szimpatizáló analitikus-jelölt szociálpszichiátriai háttérrel jött kiképző analízisre. Kesselman a Lanus Kórházban dolgozó pszichiáter-generációnak volt a tagja, amely Buenos Aires ipari övezetének közkörháza volt, és szegény és munkásosztálybeli betegeket látott el. Mint sok fiatal pszichiáter, Kesselman is középosztálybeli volt, és pszichológiát tanult, mielőtt elvégezte volna az orvosi egyetemet. A Lanus Kórházban csatlakozott azokhoz a fiatal pszichiáterekhez, akik hosszú és megerőltető szakmai gyakorlatuk során nemcsak alapos orvosi kiképzést kaptak, hanem első kézből érthették meg a munkásosztálybeli családokat felörlő társadalmi és gazdasági valóságot. Noha nem álltak közös politikai platformon – voltak köztük liberálisok, marxisták és anti-marxisták is –, mindannyian tudatossá váltak az egyéni testi és lelki betegségek társadalmi összetevői iránt. Ez a tudatosság motiválta Kesselmant, hogy az APA ellenzéki erőinek oldalára álljon.¹⁹

Kesselman és más analitikus-jelöltek – köztük Armando Bauleo, aki az alapító Pichon Rivière által képviselt neuro-pszichiátriai irányból érkezett a

¹⁸ J. Corridi: Argentina. In: R. Chilcote és J. Edelstein (szerk.): *Latin America: The Struggle with Dependency and Beyond* (New York: John Wiley & Sons, 1974). Lásd még: J. Corridi: *The Fitful Republic: Economy, Society and Politics in Argentina* (Boulder: Westview Press, 1988); M. Garreton: *The Failure of Dictatorships in the Southern Cone*. *Telos*, 1986, 68: 71-78; D. Hodges: *Argentina, 1943-1987: The National Revolution and Resistance* (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1988).

¹⁹ Interjú Hernan Kesselman argentin pszichoanalitikussal, Buenos Aires, 1990. augusztus 2.

pszichoanalízishez és Eduardo Pavlovsky, aki klasszikus pszichoanalízisben és színjátszásban is képzett volt – a politikailag elkötelezett mozgalom határozott vezető alakjai lettek a pszichoanalízisen belül. Noha osztály-származásuk különböző volt, összekapcsolták őket diákként és fiatal szakemberként szerzett tapasztalataik, amelyeken keresztül közvetlenül vizsgálhatták a Buenos Aires-i polgári társadalom ellentéteit.²⁰ Ők és kollégáik új szemléletmódot hoztak a pszichoanalízisbe, amit nem a status quo-hoz való alkalmazkodás eszközének tekintettek, hanem olyan módszernek, amely hozzájárulhat a létező pszichológiai és társadalmi valóság megváltoztatásához.²¹ Az APÁ-ban intézményesült pszichoanalízis elitizmusának, tekintélyelvűségének és merevségének kritizálásán túl, e belső ellenzékből sokan úgy vélték, hogy a pszichoanalitikus elméletnek magában kell foglalnia az osztálytársadalom és a hegemon ideológia marxista felfogását annak érdekében, hogy megérthetővé váljanak a hiteles egyéni pszichológiai változás lehetőségét leszűkítő külső határok.²²

Az APÁ-ban fellépő feszültségeket más országokban is átélték a pszichoanalitikus mozgalomban. 1968-ban az európai országok diák- és munkáslázadásai, valamint az amerikai háborúellenes mozgalom számos pszichoanalitikus szervezetben visszhangra találtak a fiatal analitikus-jelöltek által megfogalmazott kritikákban. Az argentinok rangidős analitikusokkal összefogva látható erővé váltak a nemzetközi analitikus közösségben két nemzetközi kongresszuson, először Rómában 1969-ben, majd Bécsben 1971-ben, ahol kulcsszerepet játszottak az ellenkongresszusok megszervezésében. Az ellenzéki argentin jelenlét érződött az 1971-es hivatalos kongresszuson is, ahol Marie Langer meglehetősen nagy vitát kiváltó előadást tartott „Pszichoanalízis és/vagy társadalmi fordulat” címmel. Langer hangsúlyozta a társadalom radikális átalakulásának elkerülhetetlenségét, és arra ösztönözte kollégáit, hogy analitikus tudásukat a változás folyamatának elősegítésére, ne pedig a hátráltatására használják. Arra intette a hallgatóságot, hogy ne kövessék azokat az analitikusokat, akik a forradalom után elhagyták Kubát vagy azokat, akik Salvador Allende megválasztása után Chiléből készültek távozni. „Ezúttal”, jelentette ki, „sem Marxot, sem Freudot nem fogjuk megtagadni.”²³

Sok országban élt mély kiábrándultság a pszichoanalitikus szervezetekkel szemben a kritikusok körében, de az argentinok voltak azok, akik végül szakítottak is a hivatalos analitikus intézményükkel. Az argentin ellenzék úgy érezte, nincs más lehetősége, mint hogy kilépjen az APÁ-ból, amiért az konzervatívan visszautasította, hogy fellépjen a növekvő politikai elnyomás ellen, még akkor is, amikor az már közvetlenül érintette a mentálhigiénés szakemberek közösségének tagjait. A kilépők úgy vélték, nem volt többé lehetséges belülről megreformálni az intézményt. A törés 1971 októberében következett be, amikor heves viták és fájdalmas döntések közepette az ellenzék által alapított két csoport, a Plataforma és a Documento formálisan kilépett az APÁ-ból és az argentin intézményesített pszichoanalízisből.

²⁰ Interjú Armando Bauleo argentin pszichoanalitikussal, Havanna, Kuba, 1990. február 21.

²¹ M. Langer et al.: *Memoria, historia y dialogo psicoanalitico* (Mexico City: Folios Ediciones, 1981); interjú Armando Bauleoval, Havanna, Kuba, 1990. február; M. Langer: *Vicisitudes del movimiento psicoanalitico argentino*. In: F. Basaglia et al. (szerk.): *Razon, locura y sociedad* (Mexico City: Siglo Veintiuno, 1978).

²² C. Bigliani, L. Bigliani, L. Esmerado Capdouze: *Dependencia y autonomia en la formacion psicoanalitica*. In: Langer et al., *Cuestionamos I*; M. Langer et al.: *Cuestionamos II*. (Buenos Aires: Granica Editor, 1973).

²³ M. Langer: *Psicoanalisis y/o revolucion social*. In: Langer et al., *Cuestionamos II*.

A szakadás drámai hatással volt az APÁ-ra. Voltak, akik megkönnyebbültek, hogy a politikai aktivisták elmentek. Mások számára az ügy, fenyegetést jelentett a pszichoanalízis életerejére. Azok közül, akik maradtak, sokan azonosultak a távozók kritikájával, de úgy vélték, belülről kell megvívni a harcot. Megint mások sajnálták, hogy a szakma legjobbjai közül többen elhagyják az APÁ-t, de fontosnak tartották a politikai meggyőződések és a szakmai élet szétválasztását.²⁴ A szakadásnak az analitikus közösségen túl is hatalmas visszhangja volt. Juan Carlos Volnovichot, a Plataforma csoport politikai kapcsolatokért felelős tagját elárasztották a sajtó-megkeresések. A fontosabb Buenos Aires-i újságokban és magazinokban megjelenő cikkek jelentős része a pszichoanalízis, politika és semlegesség kérdéseire fókuszált.²⁵

A szakításnak az APA hivatalos történetében szereplő, 11 évvel később a maradék által megjelentetett értelmezése szerint az aktivisták olyan személyek voltak, akik összezavarodtak, és azt gondolták, hogy a politikai és ideológiai kérdéseknek központi helye van a pszichoanalitikus elméletben és gyakorlatban. E vélekedés szerint a kilépők akciója „alárendelődéssel, eltorzulással és végső megsemmisüléssel” fenyegette szakmájuk jövőjét.

A kilépők viszont másképp látták a helyzetet. Ők Reich, Fenichel, Fromm és Marcuse munkáit olvasták – szocialista meggyőződésű analitikusokét és társadalomtudósokét, akik a polgári társadalmat pszichoanalitikus szemszögből kritizálták –, és határozottan képviselték azt a meggyőződésüket, hogy a pszichoanalízisnek foglalkoznia kell a lelki szenvedés társadalmi vetületeivel is, elméletben és gyakorlatban egyaránt. De ennél az analitikus irányvonalnál talán még nagyobb hatása volt az egyre mélyülő nemzeti gazdasági és társadalmi válságnak, ami miatt az elszakadók úgy vélték, olyan pszichoanalízisre van szükség, amely erkölcsi kötelességének tekinti a társadalmi elnyomás elleni küzdelmet.

A pszichoanalízis szembeszáll az állammal

A pszichoanalízisen belüli törés abban az időben következett be, amikor a katonai karhatalom egyre erősödő radikalizálódást idézett elő a szervezett munkások, egyetemi és középiskolai diákok, valamint a középosztálybeli diplomások körében, akik közül sokakat politikailag mozgósított a peronizmus radikalizálódó ága. Marxista és baloldali peronista gerillacsoportok alakultak, amelyeknek a katonai célpontok és a külföldi tőkések elleni fegyveres támadásai éles ellentétben álltak a katonai és félkatonai erők szisztematikus elnyomásának erőszakosságával, amelyek az Argentínát uraló érdekszövetségeket kritizáló egyének és csoportok ellen irányultak.²⁶

A politikailag aktív analitikusok kritikus írásokat publikáltak az aktuális válságról és a pszichoanalízis azon irányairól, amelyek szerintük a status quo-val való együttműködést képviselték. Az egyik központi kérdés, amely újra és újra felmerült a vitában, a semlegesség volt, amit az aktivisták ismét mint lehetetlen szakmai ideált

²⁴ Interjú Antonio Barutia argentin pszichoanalitikussal, Buenos Aires, 1990. augusztus 8.

²⁵ Interjú Juan Carlos Volnovich argentin pszichoanalitikussal, Buenos Aires, 1990. augusztus 7.

²⁶ Interjú Dr. Ignacio Maldonado argentin pszichoanalitikussal, Mexikóváros, 1984. február.

kritizáltak. Az APA semlegességet védelmező pozícióját képmutatónak tartották. Néhány kritikus semlegesebbnek látta saját magát, mint a politikailag konzervatív analitikusokat, akik a kliensek asszociációi közül a valóságra vonatkozókat mint pszichoanalitikus szempontból jelentékteleneket figyelmen kívül hagyták. A kilépett analitikusok úgy gondolták, hogy mivel ők jobban tudatában vannak nem-semleges pozíciójuknak, mint politikailag konzervatív kollégáik, az elaborálható és megóvható a pácienseik pszichoanalitikus tapasztalatába való beavatkozástól.²⁷ Többek szerint a tagadás, nem pedig a semlegesség volt az, ami miatt az analitikus nem volt hajlandó foglalkozni a kliens szabad asszociációiban megjelenő valóságos elemekkel. Szerintük azok az analitikusok, akik csak áttételként értelmezték klienseik gondolatainak és érzéseinek politikai tartalmát, tudatos vagy tudattalan elfojtásban éltek, vagy nem voltak képesek a saját áttételeiket kezelni azokkal a fenyegetésekkel kapcsolatban, amelyek az ő életüket is érintették, nemcsak a klienseikét. A tagadás, nem a semlegesség motiválta az analitikust arra, hogy a jelen körülményekért való aggodás és félelmek minden aspektusát az áttételi kapcsolatban felmerülő gyermekkori szorongásként értelmezze. Sőt, szerintük csak az elfojtással volt magyarázható az érzelm hiánya mind a kliens, mind az analitikus részéről, amikor az állami elnyomás megéléséről volt szó.²⁸ A kilépett analitikusok úgy vélték, fontos a kliensek szorongására és félelmeire reagálni és végigkísérni őket a küzdelmükben, hogy kezelni tudják az országban beállt drámai válsággal való konfrontálódást. Különösen fontos téma volt a veszteség, amit a kliensek és az analitikusok egyaránt átéltek az élet számos területén, a civil társadalom eróziója nyomán, melyet a katonai és félkatonai erők csapásai eredményeztek.

A volt APA tagok sokféle projektet kezdeményeztek azzal a céllal, hogy szakmai munkájukat és politikai elkötelezettségüket integrálni tudják. Néhányan aktívvá váltak a politikailag progresszív Argentínai Pszichiáterek Szövetségében (FAP), amely a katonai kormányzás illegális akcióinak – többek között politikai aktivisták és szakszervezeti tagok meggyilkolása és eltüntetése – kritizálása révén vált ismertté. A FAP tagjaiként olyan kutatásokban és programok kifejlesztésben vettek részt, amelyek a szélesebb rétegek komoly társadalmi problémáival foglalkoztak, például az alkoholizmussal.

Néhány kilépő, köztük Langer, a pszichoanalízis és a marxizmus gyakorlatának szintézisét lehetővé tevő projekt kidolgozásának szentelte magát, amely egyben a pszichoanalitikus kiképzés demokratizálásának tervét is magába foglalta. A Pszichológiai Társasággal és az újonnan alakult Nevelépszichológusok Társaságával együtt megalapították a Mentálhigiénés Dolgozók Szervezetét, amely elsőként törölte el a mentálhigiénés orvos és nem orvos végzettségű dolgozók közti régóta fennálló rangbéli különbségeket azáltal, hogy analitikus kiképzést és szupervíziót kínált azoknak a pszichológusoknak és szociális munkásoknak, akik nem tudtak belépni az orvosok által irányított APÁ-ba. A politikailag aktív analitikusok hittek abban, hogy ez az új szervezet, azáltal, hogy közös szakmai platformot kínál a mentálhigiénés szakma minden ágának, közös szakmai és politikai identitást fog kialakítani, és így növeli a

²⁷ Interjú Astrid Rusquellas argentin pszichoanalitikussal, Los Angeles, 1990. június 18.

²⁸ M. Langer és S. Bergmann: „Patología femenina y condiciones de vida”. Előadás a FAP 1973-as Kongresszusán Cordobában; N. Hollander: Marie Langer: Psychoanalysis in the Service of People. *Psychoanalytic Critique*, 1985, 1: 67-78.

szolidaritás lehetőségét a szakszervezeti harcokban és az argentin kapitalizmus korrump gazdasági és politikai struktúrái elleni küzdelemben.

1972 közepén megalapították a Kutató és Kiképző Központokat (CDI), amelyek közül a legfontosabb és leghosszabb ideig működő Buenos Airesben volt. A CDI célja olyan mentálhigiénés szakemberek kiképzése volt, akik képzésük részeként foglalkoznak azoknak a gazdasági és társadalmi tényezőknek az elemzésével, amelyek meghatározták a szakmai munkájukat, és a mentális egészségügyi problémákat egy olyan társadalom kontextusába helyezték, amelyet szembenálló osztályérdekek osztottak ketté, miközben a társadalom egyre mélyebbre süllyedt a neokolonializmus önellentmondásaiba.²⁹ A CDI képzési anyaga három részre osztotta a szakmai felkészítést: az első két rész a pszichoanalízis és a marxizmus volt, a harmadik pedig az elmélet és a klinikai gyakorlat kapcsolatával foglalkozott. Ez utóbbi magába foglalta a diákok kórházakban, egészségügyi központokban és klinikákon végzett gyakorlatának szupervízióját, miközben a szakszervezeti tevékenységekben való részvételre buzdított ezekben az intézményekben. A CDI végül rövid életűnek bizonyult, nem élte túl a terror politikájának erősödését a hetvenes évek közepén. Ennek ellenére, több figyelemre méltó résztvevő szerint, a CDI fontos szerepet látott el. Egy időre megtörte a mentálhigiénés dolgozók különböző csoportjainak rétegzettségét és töredezettségét, és egy szervezetbe integrálta őket; megmutatta, hogy minimális költségekkel is el lehet sajátítani a pszichoanalitikus elméletet és technikákat a hivatalos intézeten kívül; és azt is, hogy az analitikus elméletet és technikákat minden társadalmi osztály kezelésére lehet alkalmazni, a legkülönbélebb körülmények között. A pszichoanalitikus aktivisták számára a CDI megvalósította a marxizmus és pszichoanalízis konvergenciájáról szóló történelmi vita konkrét aspektusainak alkalmazását.

Nem minden kilépőt vonzott ez a kezdeményezés. Kesselman például ugyan hiteles erőfeszítésnek tartotta Marx és Freud ötvözését, de ez nem elégítette ki saját igényeit a társadalmi válságra való reagálással kapcsolatban. Számára két lehetőség volt: olyan aktivizmus, ami a pszichoanalitikus tudás átadására fókuszál, vagy pedig politikai aktivizmus a külvárosi szegénynegyedekben és a munkásmozgalomban – és ő az utóbbit választotta. Az ő és társai számára fontosabb volt orvosi tudásuk szolgálatba állítása a munkásokat kezelő közkórházakban vagy a Munkások Általános Szövetségén keresztül. Ebben a közegben analitikus tudásuk segítette őket a betegekkel és kollégáikkal való kapcsolataikban, és sokszor lehetővé tette, hogy konfliktusokat kezeljenek politikai helyzetekben.

Társadalmi elköteleződésük elmélyítésének lehetőségei megsokszorozódtak 1973-74-ben, amikor rövid intermezzo következett be az argentin katonai kormányzásban. Ez a politikai nyitás közel hét év regresszív vagyoni újraelosztás és tekintélyelvű katonai uralom után következett be, amely a középosztálynak és a munkásosztálynak a rendszertől való elidegenedését vonta maga után. Sem az uralkodó osztálynak, sem a katonaságnak nem sikerült teljes politikai uralmat gyakorolnia a beteg társadalom felett, és a forradalom jeleit félelemmel figyelték. A színpalak mögött várakozott Juan Perón, a Madridba száműzött politikus, akire az elit, a hadsereg és a nemzetközi

²⁹ M. Braslavsky és C. Bertoldo: *Alpuntos para una historia reciente del movimiento psicoanalítico argentino*. In: Langer et al., *Cuestionamos II*.

szövetségesek a forradalom megakadályozásának egyetlen reményeként tekintettek. A peronista közép- és munkásosztály baloldali szárnya úgy hitte, Perón radikális társadalmi átalakulást hozna. 1973 júniusában, miután a demokratikus választásokon egy peronista vezetésű progresszív koalíció került hatalomra, Juan Perón tizennyolc év száműzetés után visszatért Argentínába.

A következő hónapokat kirobbanó optimizmus és reményteli hangulat jellemezte, ami tömeges mozgósításban és politikai szerveződésben nyilvánult meg. A pszichoanalitikusok nagy számban voltak jelen a radikális politikai nézeteket képviselők között. A FAP tagjai bementek a politikai foglyok számára fenntartott legfontosabb, legmagasabb védelmi fokozatú börtönbe, hogy megvizsgálják és leleplezzék a foglyok kínzását, valamint dokumentálják azokat a módszereket, amelyekkel a fogvatartott forradalmár nők közösen nevelték csecsemőiket és kisgyermeküket a börtönben. A CDI aktivistái számos bolíviai és chilei menekültnek adtak szállást, akik brutális katonai puccsok után menekültek el hazájukból. Politikai foglyokat kezeltek, akiket a sokéves katonai uralom alatt börtönöztek be Argentínában. Egyre többen dolgoztak közintézményekben, kórházakban és egészségügyi központokban, ahol kutatásokat végeztek, kurzusokat és szupervíziót tartottak kollégáiknak, különösen a csoportos analitikus kezeléseik során. A FAP és a Mentálhigiénés Dolgozók Szervezetének tagjai munkások által lakott és hajléktalanok által elfoglalt lakóterületekben dolgoztak egészségügyi projekteken vagy közklinikákon, amelyeket progresszív és baloldali politikai szervezetek indítottak el. Olyan beavatkozásokat dolgoztak ki, amelyekben nondirektív analitikus technikák alkalmazásával próbálták elérni, hogy munkásosztálybeli klienseik megértsék a tudattalan fájdalmukért és dühükért felelős osztályellentéteket és nemi egyenlőtlenségeket.³⁰ Emellett továbbra is erősen jelen voltak azokban a szakszervezetekben, közösségekben, politikai pártokban és csoportokban, amelyek azt hangsúlyozták, hogy fontos az emberek politikai önszerveződése az átfogó politikai-gazdasági változások követelésében Argentínában. Társadalmilag tudatos állampolgárokként léptek fel, akik pszichoanalitikus képzettségük és tapasztalataik révén hatással tudtak lenni az emberek küzdelmére, hogy megszabaduljanak a társadalmi aktivitás pszichológiai akadályaitól.

Am a politikai analitikusok és a korszak más radikálisai közül sokan nem ismerték fel, milyen rövid lesz ez a politikai nyitás. A folytatódó gazdasági válság és erősödő osztály-ellentétek egyre nagyobb katonai és félkatonai elnyomást hoztak, és a politikai aktivisták eltűntetések, kínzások és gyilkosságok célpontjaivá váltak. A halálbrigádok célpontjaivá vált politikailag aktív analitikusok és mentálhigiénés szakemberek nem tudták nyíltan folytatni a munkájukat. Új prioritások léptek előtérbe, a politikai elnyomás áldozatainak igénye megnőtt a progresszív analitikusok által kínált pszichoterápiára. Ellentétben azzal, hogy a politikailag aktív analitikusok közvetlenül bevonódtak a drámai társadalmi válságba, volt kollégáik az APÁ-ban elégedetten tekintettek önmagukra, úgy vélvén, hogy elérték a semlegesség kitűzött célját, amelyről mindig is azt gondolták, hogy a pszichoanalízis tudományosságának szükséges feltétele. 1975-ben a társaság elnöke büszkén jelentette ki: „Általában szinte lehetetlen egy intézménynek visszatartania magát attól, hogy az intézményen belül is

³⁰ M. Langer és A. Siniego: *Psicoanalisis, lucha de clases y Salud mental*. Kézirat, Mexikóváros, 1975.

reprodukálja az aktuális társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokat. Mégis, tudományos érdeklődésünk és kreatív kapacitásaink relatív autonómiája lehetővé tette számunkra, hogy megfelelően fejlődjünk és működjünk a helyzet minden komplexitása és nehézsége ellenére... végül Erősz győzedelmeskedett.”³¹

A helyzet iróniája, hogy az APA elnöke ezt a kijelentést az 1973 márciusában bekövetkezett katonai puccs előestéjén tette. Ekkor már az APA tagjainak is fel kellett ismerniük, hogy rájuk is nagy hatással lesz az az erősen traumatikus helyzet, amelyet a hadsereg „Piszkos Háborúja” idézett elő, és hogy „Erősz” le fogja győzni az állami terror félelmetes brutalitása. A politikailag aktív analitikusok, akik tagadták a semlegesség lehetőségét, a rendszer belső ellenségeinek számítottak. A katonai és civil elit el akarta törölni a peroni rendszer káoszát és korrupcióját, egy olyan elnyomó államért cserébe, amely szabad kezét ad a nyitott piacgazdaság fő játékosai számára. A katonai hatalom arra a meggyőződésre jutott, hogy Marx és Freud a nyugati keresztény civilizáció fő ellenségei. Számukra a tömegek és a nevükben fellépő képviselőik az alárendelt kapitalizmus ellenségei, fertőző felforgatók voltak, akiktől csak a teljes megsemmisítés tudja megszabadítani a rendszert. A „nemzet biztonsága” lett a következő hét év drákói politikájának központi ideológiai igazoló eleme.

Pszichoanalízis az állami terror idején

Az analitikus közösség szenvedett az állami terror igája alatt. Néhány analitikus eltűnt, volt, akit megöltek, és sokan száműzetésbe kényszerültek. Akik túléltek, olyan körülmények közé kerültek, amelyek alapjaiban veszélyeztették a pszichoanalízis gyakorlásának lehetőségét. A szabad gyülekezés, ami a tevékenységet alapvetően lehetővé tette, gyakorlatilag lehetetlenné vált. A pszichológiai elfojtás úrt képzett a kliensek elmeállapotában, mivel a pszichés és társadalmi valóság bizonyos vonatkozásainak tudatosítása egyszerűen túl fájdalmas vagy veszélyes volt. Ráadásul általánosan jellemezte az emberek viselkedését ebben az időszakban az olyan információk tudatos elhallgatása, amelyek veszélyt jelenthetnek önmagukra vagy a családjukra nézve, és ez nem szűnt meg az analitikus rendelőbe való belépéskor.

Az egyik legfrusztrálóbb és legnehezebb helyzet az analitikusok számára az volt, amikor az állami terror embereket eltüntető politikájának hatásai miatt kezeltek valakit. Ez a baljós gyakorlat egyfelől a folyamatos fenyegetettség állapotába taszította a lakosságot, így sokan állandó zavarodottságban éltek, paranoid-skizoid szorongásokkal, amelyek akadályozták vagy korlátozták mentális működésüket. Másfelől azok, akik átérték szeretteik eltűnését, legjobb esetben is csak részlegesen tudtak végigmenni a gyász folyamatán, amely a traumatikus veszteséget követő egészséges mentális működéshez szükséges. Ellentétben azzal, amikor egy rokon vagy közeli barát meghal – ami általában a halott élete és halála jelentőségének elismerésére serkenti a közösséget –, amikor valakit az állami terror tüntet el, a családok és barátok a rémülettel bizonytalanság állapotába kerülnek, a pszichológiai lezárás lehetősége nélkül. A gyász munka a valóság elismerését és a többé nem létező személytől való

³¹ APA: *Asociación Psicoanalítica Argentina, 1942-1982.*

szeparációt követeli meg. Ez a fajta pszichés szeparáció, ami lehetővé teszi az elvesztett tárgy fokozatos elengedését és az élet újrakezdését a jelenben, nem lehetséges akkor, amikor egy családtagot eltűntnek nyilvánítanak. Az egyén egyszerűen eltűnik, és nem lehet bizonyosságot szerezni a hollétéről. A család szörnyű konfliktust él át: a férj, feleség, szülő vagy gyermek nem gyászolhat fenyegető büntudat nélkül, mert a halál bizonyossága híján a családtagok továbbélése egyenértékű az eltűnt családtag meggyilkolásával.³² Másfelől továbbélni és fenntartani az eltűnt személy mentális reprezentációját, életben tartani őt, mély lelki szenvedést okoz.³³ Az eltűnt személy sorsáról való nem tudás intrapszichikus elaborációt idéz elő, többek között fantáziákat az eltűnt személy lehetséges testi és lelki kínzásáról, amely fantáziák a titkos koncentrációs táborok és más kínzóközpontok létezéséről való tudáson alapulnak. Ezek a fantáziák akut szorongást okoznak, és az a vágy, hogy az illető megszabaduljon a kínzástól, a családtagban az áldozat halálának kívánását idézheti elő, ami viszont elviselhetetlen büntudatot okoz. A család életét érintő döntéseket befagyasztják, mert a család vár az eltűnt visszatérésére. Valójában a katonai diktatúra többféleképpen is arra kényszerítette a családokat, hogy ők maguk nyilvánítsák halottnak az eltűnteket. Például ha a családnak olyan pénzre vagy vagyonra volt szüksége, ami az eltűnt nevében volt, alá kellett írniuk egy hivatalos dokumentumot, amelyben deklarálták a halálát. Sok olyan argentin emberben, akiket ez a dilemma érintett, ennek a megakasztott gyászolásnak a pszichés gyötrelme látszólag ettől független tüneteket idézett elő, többek között pszichoszomatikus betegségeket, személyes konfliktusokat, képtelenséget az egészséges kapcsolatok fenntartására, vagy elidegenedést a közvetlen társas közegetől vagy a társadalomtól úgy általában. Az egyéni analitikus kezelések csak részben tudták kiszolgálni a hasonló traumákat átélő, elidegenedett személyek igényeit, és legjobb esetben is csak katarzisz, nem gyógyulás volt elérhető az ilyen esetekben.³⁴

Az analitikusok munkája más módokon is korlátozódott. Gyakran az általa is megtapasztalt személyes és társadalmi traumákról szóló klinikai anyag akadályozta az analitikust abban, hogy úgy hallgassa a kliensét, hogy közben ne a saját aggodalmaira, konfliktusaira, félelmeire asszociáljon. Így egyre nehezebb volt az analitikus szerepét betölteni. Túl ezen, a kliens élete olyan részleteinek megismerése, amelyek érdekelhették a hatóságokat, kiszolgáltatta az analitikust a letartóztatás, kínzás és halál kockázatának. Néhány analitikus át is élte az elnyomás e formáit, közvetlenül a munkájához kapcsolódóan. Volt, hogy kezelés közben megszállták analitikusok rendelőit és letartóztatták a klienseket, akik közül néhányat soha többé nem láttak. A progresszív analitikusok sosem tudhatták biztosan, hogy a kliens nem besúgó-e. Nem alkalmazhatták többé szakértelmüket az általuk és klienseik által megélt társadalmi válság elemzésére és megírására sem, mert a kritikus íráskor megjelentetése katonai és félkatonai támadások célpontjává tette őket. Az egyik prominens analitikus a mindent

³² M. L. Pelento és J. B. De Dunayevich: La desaparición: su repercusión en el individuo y en la sociedad. *Revista de Psicoanálisis*, 1985, 42: 1391-1397. Lásd még: J. Simpson és J. Bennett: *The Disappeared and the Mothers of the Plaza* (New York: St. Martin's Press, 1985) és Nunca Mas: *Report of the Argentine National Commission on the Disappeared* (New York: Farrar Straus Giroux, 1986).

³³ Interjú Janine Puget argentin pszichoanalitikussal, Buenos Aires, 1990. augusztus 6.

³⁴ J. Puget: Social Violence and Psychoanalysis in Argentina. *Free Associations*, 1988, 13: 84-140. Lásd még: J. Corradi: Terror in Argentina. *Telos*, 1982-83, 54: 61-76; J. Petras: Political Economy of State Terror: Chile, El Salvador, and Brazil. *Crime and Social Justice*, 1987, 27-28: 88-98.

átható öncenzúrával kapcsolatban megjegyzi, hogy ő és társszerzője „elfelejtettek” írni könyvükben az eltűntek családjával a diktatúra utolsó éveiben végzett munka fontos tapasztalatairól. Amikor ezt később észrevette, az „elfelejtést” azzal magyarázta, hogy még a katonai uralom vége után is élt bennük a tudattalan félelem az állami terrortól.³⁵

Ugyanakkor volt néhány analitikus, aki dacolt a lehetséges megtorlás veszélyével, és aktív tagja lett az emberi jogi szervezeteknek, amelyek az 1980-as évek elején kezdtek megjelenni. Külön meg kell említeni azokat az analitikusokat, akik szorosan együttműködtek a *Plaza de Mayo Anyái* nevű csoporttal, mert fontos meglátásaik voltak a politikai aktivizmusnak az állami terror áldozataira gyakorolt pozitív pszichológiai hatásáról. Azok a nők, akik aktivistaként részt vettek a katonai uralom elítélésében és eltűnt fiaik, lányaik és unokáik visszatérésének követelésében, csoportként jobban tudtak az elszenvedett traumáikon dolgozni és az állami terror általános hatásaival megküzdeni, mint férjeik és azok az anyák, akik nem vettek részt a veszteségeikért felelős politikai hatalommal szembeni szervezett konfrontációban.³⁶ Diana Kordon és kollégái szerint a Plaza de Mayo Anyái jelentősége az állami terror céljának, az elhallgattatás, a terror társadalmi tagadásának kontextusában érthető meg. A szerzők a „csend uralmának” való behódolás patológikus hatásaiként írják le az extrém disszociáció jelenségét, a valóság tagadását, a gyerekek tanulási nehézségeit és fantázia-világuk elszegényedését, az akut családi kríziseket, és így tovább. Az Anyák mozgalmának értéke, hogy visszautasították a zsarnoki állam feltételeit, megnevezték a felelősöket gyermekeik eltüntetéséért, és elszámolást követeltek a felelősöktől. Szlogenjeik is kifejezik ezt az álláspontot: „Élve kell előkerülniük!” „Élve vitték el őket, élve akarjuk visszakapni őket!” „Büntetést a bűnösöknek!” Csoportos tevékenységükben feladták az „én és a fiam/lányom” narcisztikus kettősét a minden eltűnt gyermek közös ügyéért. Nem bosszút akartak állni, tevékenységük túlmutatott a megtorlásokon. A törvényes rend visszaállítását követelték, amely nem ad helyet az önkényességnek. Elfoglalták azt a teret – a Plaza de Mayót –, ahol az argentinok évszázadok óta összegyűltek, amikor politikai jogokért küzdöttek. Éveken keresztül minden csütörtökön ide vonultak fel fehér zsebkendővel, amelyek a békét és a pelenkát – az anya-gyerek egység örök jelképét – szimbolizálták és az eltűntek nagyméretű fotóival, amelyek azt az üzenetet közvetítették, hogy a gyermekeik igenis jelen vannak.³⁷

Kordon és kollégái együtt dolgoztak az Anyákkal, terápiás szolgáltatásokat ajánlottak fel szükség és igény szerint, gyakran nem tradicionális helyszíneken és díjmentesen. Azt állítják, ezek az anyák részben azért voltak képesek feldolgozni szeretteik traumatikus elvesztését, mert az aktivista csoport új privilegizált tárggyá vált, és új jelentést kaptak számukra a családon túli kapcsolatok. Sokan közülük az otthon szűk világából jöttek a szolidaritás új, aktív formáit megtalálni, s életükben először aktív társas lényként definiálták magukat. Ahogy Kordon kollégái fogalmaztak: „Az igazságért és igazságosságért való küzdelem másféle kapcsolatot jelent a tárggyal... [és] az éniideal rendszere megváltozott: anyának lenni most már azt

³⁵ Interjú egy argentin pszichoanalitikussal, Buenos Aires, 1990. március.

³⁶ Interjú Diana Kordon és Dario Lagos argentin pszichoanalitikusokkal, Los Angeles, 1989. december.

³⁷ Diana R. Kordon és Lucila I. Edelman: *Efectos psicologicos de la represion politica* (Buenos Aires: Sudamericana-Planeta, 1986).

jelenti, hogy »minden gyerekért harcolunk« vagy »az életért harcolunk.«³⁸ Ez az élmény gyógyító, pontosan azért, mert a traumatikus veszteséget elszenvedett egyén nem szakad el a csoporttól. A vesztesége nem egyéni, történeti kontextusától és a kollektív folyamattól van megfosztva, hanem része a politikai küzdelemnek, amely előidézte, és amely most elősegítheti a jóvátételt. A túllépés az elszigeteltségen és a történelmi aktorként cselekvés az, ami sok argentin analitikus szerint alapvető fontosságú az állam által okozott traumák patológikus hatásainak gyógyításában. Az egyik jelentős analitikus a saját tapasztalatával illusztrálja ezt a meggyőződést. Kisebbik fia eltűnése után újra analízisbe kezdett járni, hogy megbirkózzon elviselhetetlen aggodalmával. Egy idő után rájött, hogy az egyéni analízis nem adekvát módszer arra, hogy elősegítse azt a speciális gyász munkát, amin a szeretteik eltűnését megelőknek kellett keresztülmenniük. Csak amikor felajánlotta segítségét egy munkáscsalád közösségnek, akiknek többsége hasonló veszteségeket szenvedett el, mint ő, akkor találta meg a módját annak, hogy visszatérjen az életébe, és olyan kontextusba integrálja a veszteségét, amely jelentést és értelmet adott neki.

Egy utolsó megjegyzés a terápiás semlegesség kérdéséhez. Ha visszaemlékszünk, a hatvanas évektől a politikailag aktív analitikusok azt vallották, hogy az analitikus semlegesség lehetetlen, különösen a civil társadalom elleni átfogó katonai és félkatonai támadások közepette. A hetvenes évek közepére ez a nézőpont nagyobb jelentőséget kapott, ahogy egyre több mentálhigiénés szakember találta magát szembe olyan kliensekkel, akiket az állami elnyomás traumatizált. Akár a Plaza de Mayo Anyáival dolgoztak Argentínában, akár száműzetésben menekülteket segítő szervezetekkel, az analitikusok rájöttek, hogy nyílt azonosulásuk az emberi jogi mozgalmakkal segít abban, hogy klienseik megbízzanak bennük, és így működő szövetséget alakítsanak ki, amely elősegíti a pszichés gyógyulás nehéz folyamatával való megküzdést. Az extrém politikai elnyomás nyilvánvalóvá teszi a semlegesség lehetetlenségét, mind a politika, mind a szakma területén. A radikális afro-amerikai mozgalom kifejezésével, vagy a probléma része vagy a megoldás része vagyunk. Sok analitikus rájött, hogy amikor európai holokauszt-áldozatokkal dolgozott, pozitív terápiás hatása volt annak, ha a kliens megtudta, hogy a terapeuta is holokauszt túlélő.³⁹ Hasonlóan könnyen megérthető, hogy az állami terror áldozatainak miért nehéz megbízniuk olyan terapeutában, aki nem tiltakozott a terror ellen, és így részesévé vált annak a politikai rendszernek, amely felelős a fájdalmukért. Azok az argentin analitikusok, akik a nyolcvanas évek eleje óta aktív emberi jogi szervezetekkel dolgoznak együtt, úgy vélik, terápiás munkájukhoz hozzáad a demokratikus társadalom iránti nyílt elköteleződésük és az elnyomó politikai erők egyértelmű elutasítása. Értelmezésük szerint a terapeuta és a kliens között kötelék jön létre azáltal, hogy mindketten az állami terror áldozatai voltak a múltban, és még lehetnek a jövőben. Ez a kötelék nemcsak hogy nem nehezíti meg, hanem épp ellenkezőleg, amikor analizálhatóvá válik, erősíti a munkakapcsolatot terapeuta és kliens között, és segíti a terápiás folyamatot. A traumatikus élmények feldolgozása, a társadalmi reintegráció problémája, valamint a jelen és jövőbeli tervek újragondolása

³⁸ Uo.

³⁹ Anna Orenstein: The Holocaust: Reconstruction and the Establishment of Psychic Continuity. In: Arnold Rothstein (szerk.): *The Reconstruction of Trauma: Its Significance in Clinical Work* (New York: International Universities Press, 1986).

olyan feladatok, amelyek a klienst és a terapeutát egyaránt érintik.⁴⁰ A terapeuta semlegessége abban nyilvánul meg, hogy lojális a terápiás vállalkozás iránt, amely minden klienst arra ösztönöz, hogy megtalálja saját útját a pszichés átalakuláshoz, a terapeuta manipulációja, javaslatai, tanácsai nélkül.⁴¹ A feladat kihívása abban az erőfeszítésben rejlik, hogy a terapeuta ilyen körülmények között is tudatos maradjon az indulatáttétel és viszontáttétel összetettségével kapcsolatban, és hogy alkalmazni tudja az analitikus elveket és folyamatokat az állami terror által előidézett drámaian sokrétű szituációkban is.

A pszichoanalitikusok az argentin társadalom más rétegeivel együttműködve kivették a részüket a bűnösök elítéléséből és a társadalmi trauma felismeréséből, ami több generáció szellemét és szívét megégette. Akár ottmaradtak és túléltek a Pizkos Háborút, akár életüket féltve elmenekültek, majd a demokrácia újraéledésekor visszatértek, hozzájárultak az állami terror pszichológiai hatásairól szóló tudományos diskurzushoz. Akár az APA tagjai maradtak, akár elhagyták az intézményes pszichoanalízist, nagy láthatóságot hoztak szakmájuknak. Cikkeket és könyveket írtak, kongresszusokat szerveztek, rádióban és televízióban nyilatkoztak, emberi jogi aktivisták voltak, és tevékenységeikkel részévé váltak annak a nyilvános diskurzusnak, amely abban próbál segíteni az argentinoknak, hogy feldolgozzák az állami terror társadalmi és pszichés következményeit.

Rédai Dorottya fordítása

⁴⁰ Interjú Eugenia Weinstein chilei pszichológussal, Los Angeles, 1986; Rosaria Dominguez és Eugenia Weinstein: Aiding Victims of Political Repression in Chile: A Psychosocial and Psychotherapeutic Approach. Kézirat, 1985.

⁴¹ Interjú Juan Carlos Volnovichsal, Havanna, Kuba, 1990. február.

Julia Braun de Dunayevich és Janine Puget

Állami terror és pszichoanalízis*

A Nemzetbiztonsági Doktrína támogatottsága a '70-es évektől nyilvánvalóvá vált Latin-Amerikában. A doktrína lényege egy, az egész féltekére kiterjedő biztonsági paktum, amelyben a latin-amerikai országok kötelezettséget vállalnak az Egyesült Államokkal való támadási és védelmi együttműködésre. A Nemzetbiztonsági Doktrína két alappilléren nyugszik: egyrészt egy feltételezett társadalmi válságon, másrészt azon az elképzelésen, hogy az egyensúlyt egyedül a katonai erő képes helyreállítani. A katonai műveletek a hatékonyság mentén szervezik a társadalmi valóságot, és az ellenség „sebészeti” eltávolítását szorgalmazzák. Ennek előzménye az a hitleri rendelkezés volt, amely később a „sötétség és köd” jelmondat alatt vált ismertté. A technikát a foglyok eltüntetésére használták, és az egész náci rendszer éppen ezt a célt szolgálta: eltűnést a sötétségben és a ködben.

A doktrína ideológiailag legitimálja az ellenség fizikai elnyomását és felszámolását, egyszersmind pánikot és rettegést kelt az emberekben. A doktrína latin-amerikai működésével párhuzamosan a világ más területein is létrejöttek az állami erőszak különféle rendszerei, mint az apartheid Dél-Afrikában vagy más erőszakos rendszerek a konfliktusokkal terhelt Közel-Keleten. E régiók mindegyikében közös volt, hogy egy autoriter kormányzat részben helyspecifikus, részben az elnyomás tekintetében univerzális módszereket használt. Ezek a példák lehetővé teszik számunkra, hogy a világ más tájairól származó kollégáinkkal együtt azonosítani tudjuk, hogy melyek a közös, és melyek azok a specifikus tényezők, amelyek a kulturális kontextus termékei mindenütt, ahol a diktatúra a valóság.

Pszichológusok, pszichoanalitikusok és pszichiáterek láttak hozzá a probléma tanulmányozásához. Vizsgálódásaik olyan általános kérdésekre irányultak, amelyeket nagyjából a következő csoportokra oszthatunk:

- (1) azok a hatások, melyektől a közvetlen áldozatok szenvednek: a megsemmisítő és koncentrációs táborok, atomrobbanások túlélői, kínzások áldozatai, stb.;
- (2) azok a gyászra és annak következményeire vonatkozó problémák, melyek a zsidóság holokausztja esetében a második, harmadik, negyedik generációnál voltak megfigyelhetőek;

* Eredeti megjelenés: State Terrorism and Psychoanalysis. *International Journal of Mental Health*, 1989, 18(2): 98-112.

(3) a társadalmi és állami erőszak hatásai a lakosság egészére, különösképpen a gyerekekre és a serdülőkorú fiatalokra.

Negyven évre volt szükség ahhoz, hogy elkezdődjön a zsidó holokauszt pszichoanalitikus szempontú tanulmányozása. Ezek a kutatások, azokkal a vizsgálatokkal együtt, amelyek később a hirosimai atomrobbantás következményeiről készültek [1], a jelen, latin-amerikai diktatúráról szóló tanulmány kiindulópontjául is szolgálnak. Ezek megkönnyítették a probléma kezdeti megértését és feltárását, még a diktatúrák időszakában is.

Mostanra kiterjesztettük gyakorlati, klinikai és teoretikus érdeklődésünket abból a célból, hogy az elnyomás újabb formáival is foglalkozni tudjunk. Fel kell ismernünk azt is, hogy az a speciális fejlődési ív, melyet az argentin pszichoanalízis ebben az időszakban bejárt, nagyban elősegítette annak még pontosabb megértését, hogy a traumatikus események milyen hatást gyakorolnak az emberi pszichikumra. Helytállónak tűnik az állítás, hogy az ország polgárainak mindegyike érintett az állami erőszak rezsimjében, a diktatórikus hatalom felépítése ugyanis olyan *fenyegetett állapotot* tart fenn, amely a társadalom egészét áthatja, ezért lehetetlen elkerülni annak káros hatásait. Mindez egyszerre érinti az erőszak gyakorlóit, azaz a végrehajtói pólust, és azokat, akiken az állami erőszak révén uralmat gyakorolnak: a terror sebeket ejt mind az elkövető, mind pedig az áldozat lelkén.

A társadalmi makrokontextus

A diktatúra időszaka

1976 és 1983 között Argentínában az állami terrorizmus az erőszak egy olyan formáját hozta létre, mely specifikus jellemvonásokkal rendelkezett. Ezekbe egyaránt beletartozott a gyilkosság, a szofisztikált kegyetlenség és a terror.

Az állami terrorizmus traumatikus tartalmakat és jelentéseket hordozó üzenetekkel árasztotta el az emberek elméjét, támadásokkal, melyek tartalma paradox és közvetett volt. Az erőszakot olykor alattomosan, máskor pedig nyersen gyakorolták. Ez közvetlenül a gondolkodási folyamatok és identifikációs mechanizmusok zavarához vezetett, halálos mintákat tüntetve fel a túlélés eszközeiként. Az ezekkel szembeni elhárító mechanizmusok az elutasítás, a tagadás és a hasítás formájában jelentek meg. A terrorizmus a személy társadalmi identitását alkotó referenciapontok lerombolásán keresztül működött. Ehhez olyan módszereket alkalmaztak, amelyek zavarodottságot és szenvedést idéztek elő, ez pedig megalázottsághoz és kilátástalansághoz vezetett. A hatalmon lévők etikai kódexe jóváhagyta a halált és kínzást: „a cél szentesíti az eszközt” machiavelliánus eszméje alátámasztotta a „gonosz” kiirtásának gondolatát. A „gonoszok” az úgynevezett terroristák és felforgatók voltak. Ez az etika – mely Hitler „új rend”-jéhez hasonlított – egy új társadalmi rend kialakításának eszközeül szolgált.

A tekintélyvel alapuló társadalmi diskurzus ellentmondó üzenetet közvetített: a módszer a jóságra hivatkozott, és a család intézményének helyreállítását szorgalmazta, mindeközben feljelentésre és árulásra bátorított. A cenzúra a családok „védelmére” szolgált, a dezinformáció azonban a tudatlanságot segítette elő. Az ilyen perverz és

totalitárius működést az ideológia fétise tartja fenn. Az individuum, az erőszaktól használhatatlanná válva, elveszti azokat a kötelékeit, amelyek korábban a történelem és a generációk közti kontinuitás alkotórészévé tették őt.

A diktatúra katasztrofális társadalmi helyzetet teremtett, amely az elmében úgy tükröződött vissza, mint az egyén és a társadalom közötti „nárcisztikus szerződés” egyes paramétereinek kiiktatása. (Piera Aulagnier [2]). Egy ilyen törés akkor következik be, amikor azoknak a szabályoknak az ismerete, amelyek az életre, halálra, bűnre és büntetésre vonatkoznak, és amelyek a társadalmi interakciókat uralják, fokozatosan elvész.

A társadalmi büntudat az ént egy olyan korrumpált folyamat cinkosává alakítja, melynek az valójában nem is a része.

Az autoriter hatalmi diskurzus egy hamis hipotézisekből álló ok-okozati logikát alkalmaz, mely a korrumpált cselekedeteket támogató visszás etikai értékekre épül. Ennek következtében a csoporttagságok összekuszálódnak, vagy az önvédelem mentén szerveződnek, a referenciacsoportok pedig eltűnnek [3].

De mi volt az eseményekre adott társadalmi reakció?

A túlélés érdekében és azért, hogy elkerüljék azt a fájdalmat, amit az elnyomó társadalmi rendszerbe való bezártság felismerése és elgondolása okoz, a népesség egy része úgy döntött, alkalmazkodik a hatalmi diskurzushoz, elidegenedve benne önmagától [2]. Egy másik szegmens az elnyomó rendszer részévé vált. Végül, más társadalmi csoportok tisztábban felismerték a bevezetett rendelkezéseket, vagy pedig taktikai okokból hirtelen kiléptek elidegenedett állapotukból. Ez utóbbi két csoportba tartoztak a népi hatalom közvetlen vagy közvetett tanúi és áldozatai. E társadalmi csoport részét képezték azok, akik az emberi jogokat védték.

Az emberi jogok védelme

Az emberjogi szervezetek – melyek nagy részét a diktatúra alatt alapították Argentínában – az elsők közt voltak, akik elköteleződtek a konfrontáció és a segítségnyújtás mellett; ezzel egy időben pedig szociális terápiát is végeztek. Ezek a csoportok, jelenleg 14 ilyen működik, a mai napig folytatják tevékenységüket, mind egy-egy speciális területre fókuszálva. Ennek illusztrálására említsünk meg néhányat.

Az Abuelas de Plaza de Mayo¹ (A Plaza de Mayo Nagyanyái) nevű csoport a kínzók által elrabolt gyerekek felépülését támogatja, és segít visszajuttatni őket családjaikhoz. A Las Madres de Plaza de Mayo (A Plaza de Mayo Anyái) azért küzd, hogy elérjék, hogy a hatóságok tájékoztatást nyújtsanak az eltűntek sorsáról. Az Asamblea Permanente por los Derechos Humanos (Állandó Gyűlés az Emberi Jogokért) amellet köteleződött el, hogy a társadalom különböző szegmenseiben mind a mai napig jelenlévő, emberi jogokkal szembeni önkényre és erőszakra felhívják a közvéleményt és a hatóságok figyelmét. A Centro de Estudios Legales y Sociales (Jogi és Társadalmi Tanulmányok Központja – CELS) a jogi aspektusokkal foglalkozik. A Familiares de Detenidos-desaparecidos (Az Eltűnt Letartóztatottak Családjai) nevű

¹ Plaza de Mayo: Buenos Aires főtere, ahol az eltűntek hozzátartozóinak tüntetései zajlottak. (A szerk.)

csoport egy segítő csapat, a Mental Health Solidarity Movement az áldozatoknak és családjaiknak nyújt pszichológiai segítséget. A SEREVITE (Servicio de Reparación para Víctimas del Terrorismo de Estado, Jótételti Szolgálat az Állami Terrorizmus Áldozatainak) egy pszichológusokból álló csoport, mely egy, az állami terrorizmus áldozatait segítő állami szervezethez tartozik, emellett segítséget nyújt azokban a váratlan társadalmi helyzetekben, amelyeket az erőszak különféle típusai idéznek elő.

Számos interdiszciplináris csoport, mely ezeken a területeken folytat kutatásokat, része a tudományos, pszichoanalitikus és szakszervezeti szövetségeknek, diákközpontoknak és más társadalmi intézményeknek. A témában továbbá könyvek, cikkek és tudományos munkák jelentek meg és váltak széles körben elterjedté.

A diktatúra utáni időszak

A következőkben néhány olyan társadalmi eseményt említünk, melyek a diktatúra utáni időszakban következtek be, visszamenőleg mégis hatással voltak a diktatúra által előidézett traumára. Világos, hogy ezek a folyamatok a személyes történet és a társadalomtörténet keresztszertében játszódtak le, ahol szoros összefüggés van a társadalmi eredetű rendellenességek és a történelmi folyamatok közt.

Az alkotmányos kormány 1983-ban jelölte ki a CONADEP-et (Comisión Nacional de Desaparición de Personas,), azt a bizottságot, melynek feladata az eltűnt, de később előkerült áldozatok és családjaik vallomásainak összegyűjtése volt. A bizottság tagjai arra törekedtek, hogy rekonstruálják a titkos fogolytáborok történetét, hogy felfedjék a kínzók személyazonosságát és azokat a technikákat, amelyeket a táborokban használtak. A bizottság munkájának eredménye az összegyűjtött vallomásokból készült informatív és részletes jelentés lett. A bizottság ezt egyrészt átadta az elnöknek, másrészt a jelentés összegzését könyv formájában is megjelentette, ami *Nunca más* (Soha többé), címen széles körben is elterjedté vált.

Jogi téren néhány olyan személyt, akik a leginkább felelősek voltak a kínzás rendszeréért, bíróság elé állítottak. Ezek a szóbeli és nyilvános tárgyalások felhasználták a jelentéseket, melyek az életben maradt áldozatok vallomásaiból készültek, illetve a kínzásról szóló bizonyítékokat. A tárgyalások felbecsülhetetlen történelmi jelentőséggel bírtak, és kedvező hatást gyakoroltak a történetek mentális feldolgozásában. Egyrészt teret engedtek az áldozatoknak, hogy beszélhessenek mindarról, amit átéltek, másrészt segítettek helyreállítani a megrendült jogi rendszert.

A perek azonban politikai okokból nem folytatódhattak, s végül csupán néhány olyan személyt ítétek el, akik a leginkább felelőssé tehetőek voltak, számos tettes azonban elkerülte az igazságszolgáltatást. Az elnyomásért felelős személyek nagy részének büntetlenségét két, utólagosan kihirdetett törvény szentesítette. A „Kötelező engedelmesség” törvénye kimondta, hogy csak azok a felső vezetők tehetőek felelőssé a túlkapásokért, akik parancsokat osztottak, nem pedig alárendeltjeik, akik pusztán engedelmességeknek. A „Punto Final” (Végső pont) elnevezésű törvény azt szabályozza és jelöli ki, hogy az elkövetett bűncselekmények után pontosan ki vonható felelősségre. Ezek a törvények egyértelmű visszaesést jelentenek az etikus jogrend helyreállítására irányuló törekvésekhez képest.

A bizonytalanság újabb forrásának bizonyult továbbá két olyan katonai zendülés, amely éppen a katonai diktatúra ellen irányult. A felkelés azonban csak növelte a félelmet, bizonytalanságot és kétségbeesést az emberek körében.

Az elszenvedett traumák hatásai nem tűntek el. Ezek megnehezítették azon újabb társadalmi jelenségek megítélését és értékelését, melyek vagy ismétlései, következményei voltak korábbi történéseknek, vagy éppen a jövőbeliek előfutárai lettek. Mégis, bizonyos jelentős események, melyek tagadásba vagy felejtésbe merültek, hirtelen visszaszerezhetik jelentőségüket. Amikor ezek mint a pszichoanalitikus ülés anyagai kerülnek elő, kettős jelentőségűvé válnak: lehetnek tudottak, ismertek, ahonnan már visszavonult a tárgymegegyezés, vagy ismeretlenek és idegenek. Mindazonáltal, csak a diktatúra utáni időszakban tudtuk igazán felmérni a társadalmi traumák hatásait.

Az elméleti terep

Elméleti keretünket olyan pszichoanalitikusok nyújtják, akik egyéni, csoportos és családterápiában dolgoznak a közvetlen áldozatokkal és a lakosság különböző mértékben érintett tagjaival általában. Mint argentin szakemberek mi magunk is egyszerre vagyunk tanúk és áldozatok.

Vizsgálódásainkból következett, hogy megkérdőjelezzük a pszichoanalízis semlegességre vonatkozó hipotézisét. Úgy gondoljuk, hogy lehetetlen a különböző társadalmi kontextusok közt vándorolni, és közben a pszichoanalitikus keretrendszer steril védőburkában maradni. Bizonyára igaz, hogy híján vagyunk olyan szilárd fogalmaknak, amelyekkel meg tudunk ítélni bizonyos általunk használt hipotéziseket, mégis úgy gondoljuk, hogy az analitikust is közvetlenül befolyásolják a társadalmi és kulturális változások, hiszen ő maga is annak az univerzumnak a része, mint amelynek páciensei.

Pszichoanalitikusokként nem gondoljuk, hogy ne befolyásolna a világban uralkodó zűrzavar, és azt sem gondoljuk, hogy a mi küldetésünk lenne oltalmazni a módszert, mint valamiféle „tisztá aranyat”. Éppen ellenkezőleg: a pszichoanalitikus hipotézisek fejlesztése és kiszélesítése szükséges ahhoz, hogy helytálló maradjon társadalmi relevanciájuk. Célunk, olyan elméletek mélyítése, fejlesztése és felfedezése, melyek figyelembe veszik a társadalmi erőszaknak az emberi szubjektumra gyakorolt hatását.

Ez utóbbi gondolat közelebb visz minket annak megértéséhez, amit egyik kollégánk az „egymást átfedő világok” jelenségének nevezett. Eszerint az analitikus is jelen van a hétköznapi valóság traumatikus eseményeiben [4], a pácienssel kapcsolatos időpontok, tények, és események manifeszt tartalmaikban közvetlenül érintik őt is, azok saját, aktuális és traumatikus nyelvhasználatához is hozzátartoznak. Ez tehát a terapeutában is traumatikus hatást kelt, és egy olyan narcisztikus működésmódot idéz elő benne, ami bármely pillanatban elterelheti szerepétől, terapeuta nélkül hagyva páciensét. Ha felismerjük az egymást átfedő világok jelenségét, képesek lehetünk arra, hogy az analitikus dialógus során elkerüljünk két lehetséges védekezési módot, az izolációt és a hiperprofesszionalizmust.

Hogy fenntarthatjuk ezt a pozíciót, meg kell értenünk, hogy a szubjektum két összefüggésrendszerbe tartozik egyszerre: ezek a társadalom és a család, melyek szabályai különböznek [5]. A megkülönböztetésen keresztül belátható, hogy a társadalmi és a családi diskurzus különböző rendekhez tartoznak, ezért egymással nem felcserélhetők. Egyikünk ezt úgy fogalmazta meg, hogy a szubjektum születésétől fogva párhuzamosan része a társadalmi és a családi kontextusnak, és elméjében mindkettő nyomát egyaránt viseli. A két tér megkülönböztetésén keresztül lehetővé válik, hogy megértsük a szocializáció folyamatait annak meghatározó jelenségeit, például a szolidaritást. Ezeknek a tereknek megvan a maguk fejlődési íve, melyet nem lehet pusztán az ödipális szülői kapcsolat szublimációjából levezetni, sem a család gyermekkori struktúráiba való behelyettesítésként értelmezni.

A súlyosan zavart társadalmi kontextusban figyelembe kellett vennünk az analizálhatóság határait, felismerve, hogy az analitikus párbeszédet számos korlátozás határolja. A szükséges előfeltételek alkalmazásával lehetséges, hogy fenntartsunk egy analitikus keretrendszert, annak terápiás hatásaival együtt, még szélsőséges körülmények között is. Ez utóbbit „vészhelyzeti analízisnek” nevezzük. Következtetéseink analitikus tapasztalatainkból erednek, mind a diktatúra idejéből, mind pedig a későbbi periódusból, amit poszt-traumatikusnak nevezhetünk; mind azokból az új tapasztalatokból, amiket például a kormányhatározatokkal és politikai eseményekkel kapcsolatban említettünk: ezek a Punto Final, az Obediencia Debida (Kötelező engedelmesség) és a katonai felkelések.

Az elnyomás módszerei

Eltüntetés

Megfigyeléseink és teoretikus meglátásaink orientációs pontjaként úgy döntöttünk, hogy az eltűnés és az eltűnt emberek problémájára összpontosítunk, mivel ez Argentínában az erőszak, terror és a társadalmi katasztrófa kikristályosodási pontja volt. Elsőként utalunk az eltüntetés speciális módszerére, majd elemezzük a gyász folyamatait, melyet az eltűntek családjai átéltek. Ezt egyszerre vizsgálhatjuk mint individuális és mint csoportos jelenséget, s ezen belül is külön a magánszférában és az intézményes kontextusban.

Az eltüntetés az ideológiai elnyomás módszereként alkalmazták. Ebbe beletartozott az emberrablás, a titkos fogvtartás, majd meghatározott szociokulturális és ideológiai háttérrel rendelkező felnőttek, fiatalok és gyermekek meggyilkolása, akik között lehettek, de nem feltétlenül, politikai aktivisták is. Ezeket az emberrablásokat általában durva módszerekkel vitték véghez egyenruhát vagy civil ruhát viselő személyek, akik olykor a biztonsági erők tagjaként azonosították magukat olykor pedig egyáltalán nem.

Felbukkanhattak otthonokban, munkahelyeken vagy nyilvános helyeken. Jellemző volt az elrabolt személy és az emberrabló minden nyomának eltűnése az esetet követően. Ezután egyetlen illetékes hatóság sem tudott számot adni az eltűnések tényéről, sőt el sem ismerték azokat, felelősséget pedig egyáltalán nem vállaltak értük.

Ennek következtében az eltűntek családjai nem tudtak végigmenni bizonyos stádiumokon, amelyek általában a gyászfolyamathoz tartoznak, és amelyek lehetővé teszik a gyász munka megkezdését. Ennek feltétele:

- (1) közvetlen tudás vagy releváns információ a személy haláláról és a halál okáról;
- (2) bizonyos szimbolikus elemek, beleértve a temetési rítusokat, közösségi gyakorlatokat, és egy megfelelő társadalmi válaszreakciót.

A gyászt, mely ezeket a jellemvonásokat hordozza, pontosabban a fentiek hiányát, egyikünk *speciális gyásznak* nevezte.

Speciális gyász

A speciális gyász [6] olyan társadalmi helyzetekben fordul elő, melyekben „lehetetlen tudni”. Milyen nehézségekbe ütközik az a gyász, amelyben meg van akadályozva az oktulajdonítás és a tagadás. Amikor a gyászfolyamat kezdetén a valóság vizsgálata akadályokba ütközik, és a társadalmi diskurzus sem képes helyettesíteni azt – ahogyan például a társadalmi vagy természeti katasztrófákat a hatóságok is elismerik – az oktulajdonítást és tagadást a bizonytalanság váltja fel. A halál belső feldolgozása² ezért fokozottan nehezzé válik, kiváltképp azok miatt az ellentmondásos tények miatt, amelyeket a társadalmi diskurzus kívülről közvetít. Hogyan hat a szubjektumra az olyan hatósági diskurzus, amely akadályozza a tudást?

A tudás cenzúrája egy időbeli tengelyen vizsgálva az alábbi hatásokat idézi elő az eltűnt személyek hozzátartozóinál. Eleinte, a traumatikus potenciáltól függően, a bizonyosság legalapvetőbb pontjai semmisülnek meg, miközben a tudás vágya egyre erőteljesebbé válik. A tudásvágy felerősödése a trauma közvetlen hatása, amely fokozza a tudás megszerzésére vonatkozó ösztönös vágyat. Ennek egyik komponense a kontroll vágya, felerősödése pedig kihat az összes többi, traumához kapcsolódó komponensre, melyek arra szolgálnak, hogy kezeljék a trauma okozta nyugtalanságot. A kezdeti szakasz tehát a tudás keresése – tudni ki rabolta el az áldozatot, miért, hol van, stb. –, olyan erőfeszítés ez, mely legalább a széteséstől megóvja a szubjektumot. A tudás keresése egy másik komponenshez is kapcsolódik, melyben a szubjektum megkérdőjelezi a hatóságok züllött és hazug beszédmódját.

A hatósági diskurzus a lehetséges tudást lehetetlenné teszi, az engedélyezett tudást pedig tiltott tudássá alakítja. A tiltás eredménye, hogy a tudás az igazság terepéről (tudni nem más, mint annak a vágya, hogy feltárjuk az igazságot), a bizonyosság terepére tolódik. Így a tudás vágya a bizonyosság és bizonyíték megszerzésének kényszerévé válik, a családtagok szenvedélyes hajszájává az információk után.

Az igazság utáni hajsza gyakran a realitás megítélésének helyébe lép. A szenvedélyes információkeresés traumatikus elemekkel jár, ugyanakkor hozhat több részleges bizonyítékot és tény is, amelyek, miután a szubjektum elrendezi és rendszerezi őket, lehetővé teszik, hogy szembenézzen bizonyos tényekkel, és belássa, hogy hozzátartozója esetleg kínzások áldozata lett. E felismerés eleinte kiválthat egy

² A gyászfolyamat első fázisa a tagadás.

defenzív visszaesést, a szexualitással kapcsolatos tüneteket és gátlásokat, stb., amelyek a megkínzott személlyel való tudattalan azonosulás miatt jelenhetnek meg. A személy gondolatainak nagy részét lefoglalja a vágy, hogy elhitesse magával, mindez nem történhetett meg. Ez a gondolat váltakozik azokkal a pillanatokkal, melyekben a szubjektum újradolgozza a tragédiát.

Némely esetben halálkivánságok merülnek fel azzal összefüggésben, hogy megóvják az áldozatot a szenvedéstől, ez viszont elkerülhetetlenül előidézi a büntudat érzését is. Megfigyeltük, hogy ha az alanynak sikerül hozzátartozója szenvedésének gondolatát hosszabb távon fenntartani – annak rendkívül traumatikus potenciálja ellenére –, akkor az eltűnt személyhez kapcsolódó mentális reprezentáció átalakul: az szubjektum elfogadja a gondolatot, hogy az áldozatot meggyilkolták. Csupán a saját erejére támaszkodva, az intézményi és társadalmi diskurzus támogatása nélkül, annak lehetősége nélkül, hogy megtekintse a holttestet, töredékes információk közepette is egyre biztosabbá válik az alany abban, hogy az áldozatot meggyilkolták. Ettől fogva a tudattalanban a halál ténye elválaszthatatlanul összekapcsolódik a halál vágyával. Ez a gondolat azonban intenzív büntudatot idéz elő, hiszen az áldozat halálának elfogadása olyan, mintha a hozzátartozó ölné meg, és úgy érzi, mintha ezzel elhagyná vagy megfelelkezne róla.

A folyamat, mely a szeretett személy meggyilkolásának gondolatával végződik, felébreszt egy új tudásvágyat. A hozzátartozóban felmerül az igény, hogy tudomást szerezzen az eltűnt személy legutolsó objektív körülményeiről és szubjektív tapasztalatairól. A szokásos gyász folyamatban is, habár csak rövid pillanatokra, de a hozzátartozók megtapasztalják azt az ösztönös vágyat, hogy áttörjenek az áttörhetetlen, és minél több részletet tudjanak meg az áldozat halálának okairól, legbensőbb, legutolsó gondolatairól és érzéseiről. Ez a vágy általában idővel eltűnik, helyére pedig annak elfogadása lép, hogy a hozzátartozóról való tudásnak megvannak a határai.

Ez az ösztönös vágy sokkal hosszabb és intenzívebb a speciális gyász esetében, amely a hozzátartozót rendkívüli fájdalmaknak és a tehetetlenség érzésének teszi ki, amiért nem volt képes megóvni az áldozatot. A tudás vágya intenzívebb a holttest és a temetés nélküli gyilkosságok esetében. A holttest hollétére vonatkozó tudás vágya ugyanakkor a nem tudás vágya is, hisz ezekben az információkban az eltűnt hozzátartozó mint fantom jelenik meg.

A speciális gyász esetében, amikor a társadalmi diskurzus megakadályozza a tudást, megfigyelhetjük, hogy az én arra kényszerül, hogy további feladatokkal birkózzon meg: kénytelen a valóság ellentmondásos információit is megítélni. Amikor az ének végül sikerül leküzdenie azokat a belső gátakat, amelyek a tudás hatósági tilalmából erednek, akkor e tiltott tudás megengedetté válik. Mikor ez végül bekövetkezik, az én képes lesz elviselni az igazságot.

A folyamatban az én bizonyos reprezentációkat hoz létre arról, mi is történhetett, eleinte a fantázia működésén keresztül, mely a tudattalan szervezőerőinek feladatát tölti be. Ebben a szakaszban létrejön egy forgatókönyv, amely lehetőséget nyújt az áldozat halálával kapcsolatos dráma lejátszására. Ezen keresztül a hozzátartozók átélhetik az eltűnt személyre vonatkozó érzéseiket. A forgatókönyv után a szubjektum

képes továbblépni egy következő fázisba, amely már az értelemadás szakasza. Ez az én azon struktúraadó erőfeszítéseinek következménye, amelyek hozzáférést nyújtanak ahhoz a szimbolikus tudáshoz, ami a gyászfolyamat csúcspontja.

A terápiás tapasztalat [7]

A gyász feldolgozása

A bemutatandó klinikai anyag a gyász feldolgozásának aspektusaira koncentrált, kettős – diakronikus és szinkron – perspektívából egy olyan terápiás csoportban, amely eltűnt személyek hozzátartozóiból áll. Az anyag gyűjtésének idején a csoport már két éve rendszeresen találkozott.

Az egyik páciens, A, az orvosi rendelő homályos fényére utalva, elmeséli, hogy részt vesz spiritiszta találkozókra és azt állítja, mágikus eszközök segítségével képes gyógyulást nyerni (mágikus megoldások keresése a szeretett személlyel való újra találkozás reményében) [6]. B páciens erre depresszív hangvételű ironikus megjegyzést tesz (a mágia kudarcának elismerése). C egy rövid nyaralásból tért vissza, erről beszél. A csoport többi tagja félbeszakítja, képtelenek arra, hogy ilyen típusú „kellemes” történeteket hallgassanak. Ugyanakkor a csoport nyitott annak lehetőségére, hogy kellemes érzéseket is beépítsenek a terápiába, olyanokat, melyeket még nem fertőzött meg a gyászfolyamat és az azt követő büntudat. D ezután utal egy eltűnt személyekkel kapcsolatos állami rendeletre, és elítéli azt. Ugyanezen a napon moziban volt. Két területet különböztet meg: a moziét és az állami intézkedését, és igyekszik védelmezni magánéletét C páciensre utalva, akinek beszámolója a csoport nagy részének intoleranciáját váltotta ki.

B páciens ezután összefoglalja, mi történt az eddigi interakcióban, és az eltűntekre vonatkozó intézkedéssel kapcsolatban úgy vélekedik, hogy abban a „gyász napja cirkusszá vált”.

A gyász mentális reprezentációja mint cirkusz (mániás megoldás) vagy mint a lelkek újraegyesülése (mágikus megoldás) a terápiában át kell hogy alakuljon a „gyász napjává”, amely teret enged más elfoglaltságoknak is, melyek az ülésen is felmerültek: szexualitás, kirándulások, filmek, stb.

Az ellenállás, ami gátolja a terápiás folyamatot, abból a tényből származik, hogy a páciensek azért vesznek részt a csoportban és azért fogadják el a terápiás segítséget, mert önmagukat mint az állami elnyomás áldozatait látják. Később, amikor az öröm érzésének lehetősége nagyobb legitimitást szerzett, a terápiás csoporton belüli áttétel más irányokat vett. Az egyik páciens ezt a következőképpen fejezte ki: „Az életben vannak pillanatok a boldogságra és arra, hogy jól érezzük magunkat, és más pillanatok arra, hogy szomorúak legyünk. De van hely mindkettő számára.”

Az eltűnés értelmezése

Az eltűnéseket különböző módokon értelmezték. Lássunk ezek közül egyet, amely rámutat arra az ödipális kapcsolatokban rejlő belső ellentmondásra, ami az alábbi

eseten is rajta hagyta nyomát. Az eltűnt személy egy nő volt, akit apósa nem kedvelt. Ebből adódóan eltűnésére úgy tekintett, mintha menyé önként távozott volna, sőt, úgy, mintha megcsalta volna férjét. Az ödipális konfliktus elősegítette a társadalmi kontextus tagadását, sőt, voltaképpen a kontextus idézte elő a tagadást. A fiú-férj számára felesége eltűnése, a nem tudás, és annak képtelensége, hogy bárminek utánajárhasson, maga volt a pánik és katasztrófa. Apja számára viszont fia csak egy rossz feleségtől szabadult meg. A különbség akkor szűnt meg, amikor a személyes kapcsolatokban rejlő súlyos félreértések az analízis során felszínre kerültek.

Átjárhatóság a társadalmi kontextus és a terápiás tér között

Az emberjogi szervezeteknél felmerülő viszályokat és ellentéteket egyes páciensek fenyegetésnek érezték arra nézve, hogy elvesztik referenciacsoportjukat, ezzel egy időben pedig terápiás csoportjukat is.

Ezekben az esetekben a csoportkontextus bizonyos körülményei összekeveredtek a társadalmi kontextussal, és ezt a páciensek tévesen úgy interpretálták egymás közt, mint a terápiás csoport feloszlására vonatkozó fenyegetést. Ezek a körülmények például: vakációk, a tény, hogy valamely hasonló csoport elveszítette terapeutáját, a terápia szabálytalan időszakai, és az, hogy egyes tagok bejelentették, hogy talán otthagyják a csoportot. A zavarodottság egyrészt a változás és eltűnés gondolatból fakadt, másrészt abból, hogy a társadalmi makrokontextus és az intézményi kontextus, valamint a terapeuta és az egyén közti viszony összekeveredett, azonos szintre került, s ez megnehezítette a különböző területek funkcióinak különválasztását.

A csoportkontextusban a tagok közti különbségek – például az egyikük által tett utazás, egy depresszív reakció egy másik tag gyászával kapcsolatban, és a páciensek különböző mentális állapotai – elviselhetetlen tapasztalatokként értelmeződtek. Ami azonban valójában elviselhetetlen volt, az a csoportstruktúra elvesztésének gondolata, bár a csoport homogenitása csupán csak illúzió volt. Amikor az ülés folyamán a homogenitáson alapuló kohézió fenyegetetté vált, a páciensek elvesztették biztonságérzetüket és a terápiás térbe vetett bizalmukat.

A pánik transzformációja és induktív módszerek

Az erőszakot időnként úgy kezelték, mintha az azonos szinten lenne a csoport vagy annak egy tagjának elhagyásával, eltűnésével, vagy az állami terrorizmus által támogatott mentális működési módokkal. Fontos volt a csoportos interakciók során felmerülő erőszak értelmezése, azért, hogy megkülönböztessék őket azoktól a társadalmi eseményektől, melyek felelősek voltak az általuk tapasztalt katasztrófális helyzetekért.

A csoporton belüli kapcsolatok dramatizálásával ismét felhívtuk a figyelmet a hatalomnak való alárendeltség következményeire.

A csoporttagok számára az attól való rettegés, hogy elveszthetik a terápiás csoportot, azt a kivételezett helyet, amely teret enged a gondolkodás egy bizonyos formájának, a szenvedés felismerésének és átalakításának; továbbá az a félelem, hogy

elveszíthetik az állami terrorizmus áldozataként felfogott társadalmi identitásukat, valamint az a tény, hogy ők maguk is eltűnt személyek hozzátartozói, mind hozzájárultak ahhoz a vágyhoz, hogy fenntartsák kötődésüket a gyászhoz. Ennek segítségével elkerülhették a pánik szubjektív tapasztalatát és azt a félelmetes ürességet, ami a különböző társadalmi szerepek elvesztésével járhat.

Egy ülés alkalmával két páciens játszotta a főszerepet egy személyes erőszakot feldolgozó jelenetben, míg a csoport többi tagja nézőként döbbenetesen és bémultan figyelte a konfrontációt. Az összecsapás egyik résztvevője egy eltűnt fiú túlféltő anyjának szerepét öltötte magára, míg a másik egy hanyag anyát játszott, aki saját érdekeit helyezte előtérbe szülői kötelezettségeivel szemben.

A hanyag anya úgy dolgozta fel gyászát, mintha az egy átlagos halálesetből fakadna, a túlféltő anya ezzel szemben úgy tekintett arra, mint ami alapvetően helyrehozhatatlan, és ellenáll a feldolgozhatóságnak. A két páciens közti párbeszéd kölcsönösen vádló és rágalmozó volt, időnként szélsőségesen heves, melyben mindketten mereven védték saját álláspontjukat. A jelenet többszöri értelmezése enyhítette a történet erőszakosságát, de néhány üléssel később a hanyag páciens úgy döntött, elhagyja a csoportot. Valamivel később visszatért, agresszív, ellenséges és büntudatot ébresztő légkört hozva magával, ám ez alkalommal amiatt, amilyen hatást távozása kiváltott.

A csoport a megbeszélés során kísérletet tett arra, hogy felismerje, milyen mértékben történt ismétlés, és mennyiben hibáztathatják magukat azért, amiért a pácienssel kudarcot vallottak, és ennek köszönhetően egy újabb eltűnt személyt produkáltak. Mindez segített számukra enyhíteni a személyes büntudat érzését azzal kapcsolatban, hogy képtelenek voltak megvédeni eltűnt hozzátartozóikat. A csoport ezután arra a következtetésre jutott, hogy sem a hanyag, sem a túlféltő anya, sem senki más nem tudta volna megakadályozni a szóban forgó fiú eltűnését.

Az eltűnés gondolata mégis dramatikusan áthatotta a csoporttagok gondolatait. Az eltűnés ténye és annak okai összekeveredtek, ez büntudatot és pánikot keltett, ami ahhoz vezette a csoportot, hogy az eltűnés gondolatát kiterjessze a terápiás csoport feloszlásának gondolatára. Ez újabb érzést, a tehetetlenség érzését keltette bennük, ami egy védelmező és oltalmazó figura elvesztésének gondolatával kapcsolódott össze mind a páciensek, mind a terapeuta részéről.

Három év közös munka után néhány fontos változás ment végbe a csoportban.

A pánik, annak tiszta formájában, az erőszak és a jelen politikai kontextusával való szélsőséges elegyedés megváltozott. A csoportnak kialakult a saját története. Egy kifejezetten viharos időszakban a választások előtt a politikai téma szinte fel sem merült, mivel ekkorra bizonyos, a csoport életére vonatkozó helyzetek nagyobb jelentőségre tettek szert. Immáron a páciensek munkájukban és családjukban betöltött pozíciója vagy átpozicionálása jelentette az elsődleges problémát. A mentális tér szempontjából a társadalmi tér többé nem volt bomlasztó vagy tolakodó. A páciensek visszaszerezték élettörténetüket, és ezáltal képesek voltak átélni a jelen eseményeit, úgy, hogy azt egyre kevésbé befolyásolta az eltűnés traumája.

A páciensek tehát kialakították a távolságot a múlt traumatikus történései és a jelen eseményei között, ez pedig teret engedett a gondolkodásnak. Ez azonban újfajta

aggodalmat idézett bennük elő: féltek elengedni a traumát, mert az egyet jelentett számukra szeretteik elhagyásával; de ezzel egy időben azért is aggódtak, hogy benne ragadnak a traumában, amely akadálya lehet annak, hogy más cselekvésekbe fogjanak. Jelenleg azon dolgoznak, hogy egyensúlyt alakítsanak ki, és úgy tudjanak emlékezni a múltra, hogy közben tudjanak élni a jövőben is.

Hivatkozások

1. Krystal, H. (1976). *Massive psychic trauma*. New York: International Universities Press.
2. Aulagnier, P. (1975). Le contrat narcissique. In *La violence de l'interprétation*. Paris: PUF.
3. Puget, J. (1986). Violencia social y psicoanálisis: Lo impensable y lo impensado. *Psicoanálisis*, 8(2), 3. Social violence and psychoanalysis in Argentina. The unthinkable and the unthought. *Free Association*, 1988, No. 13.
4. Puget, J., & Wender, L. (1982). Analista y paciente en Mundos Superpuestos. *Psicoanálisis*, 4.
5. Puget, J. (1987). En la búsqueda de una hipótesis. El contexto social. *Revista de A.P.A.*, 44(A). *Free Association*, 1988, No. 14.
6. Dunayevich, J. B. de, & Pelento, M. L. (1989). Las vicisitudes de la pulsion del saber en ciertos duelos especiales. In Kaës, Puget, et al. *La violence fondamentale et la psychoanalyse*. Paris: Dunod. In press.
7. Dunayevich, J. B. de, & Puget, J. (1987). Un grupo terapéutico: para „duelos especiales.” El de saber. *Revista de Psicología y Psicoterapia de Grupo*, 10(1).

Kiss Kata Dóra fordítása

Ana Inés Heras

Ferenczi's theory on power and its *pollination* to and within Latin America

Ferenczi's originality and *pollination*

Ferenczi was well-known in his time for experimenting with different psychoanalytic techniques, such as active analysis, mutual analysis, and a therapy based on the effects of analyzing counter-transference (Ferenczi, 1997 [1932]; Fortune, 1993, 1996), as well as for engaging in clinical work with particularly difficult patients (Haynal, 2002, 2009). His advancements provided a solid ground for what later came to be the current field of relational therapy (Fortune, 2008; Tubert-Oklander, 2013).

Ferenczi's drive to set a comfortable environment for patients prompted deeper explorations of his capacity to take the contributions of the *other* seriously. In doing so, he was open as to whom he considered *an-other* with whom he could discuss his ideas. He extended the range from his peers and colleagues to his patients and his wife, with whom he, often times, conversed about his clinical preliminary results (Freud-Ferenczi Correspondence, 1908-1919). For this reason, he also sought a relationship with others who wanted to innovate, who supported divergent and diverse ways of thinking, or who were willing to try out different healing therapies such as Georg Groddeck (Fortune, 2015). To illustrate such diverse interests and an attitude of respect towards diverse identities one can cite his work with prostitutes, writings about homo- and transsexuality, and abused children; his extensive research on new technical therapeutic ways, mostly documented in his later writings (e.g. the *Clinical Diary*); his commitment to unmasking hypocrisy and understanding how adults cover up their manipulation of children (e.g. his "Confusion of Tongues" study); his writings on education and on how psychoanalysis could also inform other areas such as justice or the practice of law. These capacities and interests are core to his developing a perspective based on *mutuality*, grounded in a deep educational interest and determining his clinical approach. In this line, Ferenczi developed an approach to treat some patients through what he called *mutual analysis* (Ferenczi, 1997 [1932]). He established a relationship in which both, patient and analyst, worked together on mutual transference and counter-transference issues. Yet, mutual analysis was more than a technique to treat patients in as much as it presented a relational stance between

whoever was in a relationship with him, be that a colleague, a patient, a friend or a loved one. This kind of position acknowledged difference through dialogue, even if there were tensions. He sought to construct a community of peers with whom to think and with whom to create new possibilities for acting differently. Indeed, *mutual analysis* can be considered a political perspective, developed by Ferenczi's theoretical and clinical approach to his professional work and personal position in life. Elsewhere (Heras, 2018) I have interpreted this kind of perspective as a "power in mutuality" (translation from *poder en mutualidad*, Spanish original).

As I have been building my argument to this point, it becomes clear that I am proposing to understand the notion of *clinical* to refer not only to therapy or healing procedures with individuals but also to an attitude directed at critically interpreting society and our contribution to it. From my perspective, three themes stand out across Ferenczi's life that contributed to the shaping of his notion of *mutuality* in light of proposing a theoretical perspective to discuss power relationships. These are: his interest in siding with those who suffer and who may be not cared for by others, restoring a sense of possibility to overcome their suffering; his profound sense of relationships, based on care and mutual respect that in turn, could support a kind of non-prejudicial exchange based on honesty; and his interest in a transformative capacity that humans can resort to and build upon, which I will call an educational interest. I argue that these interests took shape in a theory of power characterized by *mutuality* and *parity* in social relationships.

From *power in mutuality* to the *intervention of institutions* through analysis

It is well documented that Ferenczi was being excluded and ignored in his last years by many of his contemporaries. Even Freud and Jones tried to stop Ferenczi from publicizing some of his ideas, technical advancements and research (Likierman, 1993). However, his therapeutic ideas and approach traversed several geographical borders in a manner that I am calling here *pollination*, following Peter Pal Pelbart's (s/d) writing, to express a dissemination of ideas that is not easily traced, nor strictly documented, but can be inferred from the identifiable effects. Amongst the medical doctors who were trained as psychoanalysts was Sándor Eiminder. He left Hungary and worked in Germany and Austria prior to seeking refuge in Spain. It was there that he met Mira i López, the famous Catalanian psychiatrist who was Tosquelle's mentor. Eiminder was Tosquelle's analyst; they also worked together at Barcelona and Reus, and it was during those years (1930-36) that they took an activist position, participating in political and educational centers for workers (e.g. Ateneo Barcelonés and Ateneo Enciclopédico Popular). García Siso (1993) has documented that it was Eiminder who introduced Ferenczi's and Bálint's psychoanalytic ideas to these Catalanian psychiatrists. Additionally, and under the guidance of Mira i López, Tosquelles started to practice what later became his approach (*psicoterapia institucional*), a way of organizing health services that included an analysis of the processes taking place at the institution. It was also a perspective oriented towards interdisciplinary work and towards establishing active links with the community.

Tosquelles worked first in Spain and later in exile, in France (he fled during the civil war), inspiring the work of Guattari later on (Berti et al., 2012). These orientations are also similar to the framework and group techniques applied by Grinberg, Langer, Rodriugué and Pichón Riviere in Argentina in the late 1950s, 1960s and 1970s (Fabris, 2014). However, these changes from 1950 onwards may be traced back in several divergent lines, which, as I am arguing, do not form an established set of historical framework, transmitted by generations in an orderly fashion, but rather a complex, open network of diffuse links. I present some resemblances between Ferenczi's perspectives and the perspectives in Latin America, point out its characteristics, and illustrate it with some examples as follows.

Firstly, there is the issue of multilingualism, multiculturalism and diversity, as a theme traversing both Ferenczi's practice and theoretical perspectives, and of those who practiced a kind of psychoanalysis that sought to intervene in society in Latin America. For this matter, it is interesting to note that Ferenczi, as we said, grew up in a multilingual household and pursued multilingualism over his life for professional matters. He translated continuously from German into Hungarian and vice versa, and used English and French to communicate his ideas when he traveled; it is also documented that he translated his ideas into French so that someone could help him present to a Spanish-speaking only audience when he travelled to Spain, reading from French. Even though multilingualism was common for his generation, profession and cultural background, his emphasis in understanding languages and using linguistic difference to think and conceptualize his ideas was notorious. Not by chance one of his last pieces is called "Confusion of Tongues between the Adult and the Child". This kind of multilingual and multicultural upbringing is also similar to Pichón Riviere's and to Emilio Rodriugué's – two main exponents of Argentinean psychoanalysis and social psychology and group dynamics, respectively. Both of their family background includes speaking a language other than Spanish (the "official Argentinean language") and using several languages as a way of communication for personal and professional reasons.

Secondly, both Riviere and Rodriugué traveled and expanded their theoretical background by connecting to frameworks other than the most current or accepted ones at their times. Dagfal (2009) traces Pichon Riviere's introduction of psychoanalysis in Argentina, explaining that he studied Melanie Klein's theory and started integrating it in her work. One must remember that Klein was born in a town which belonged to Hungary in that time, she was analyzed by Ferenczi at first, prior to going elsewhere, and that – according to her words – it was Ferenczi himself who supported her to explore her ideas and her interest in analyzing children. Similar to Ferenczi, Pichon Riviere was also interested in matters beyond his professional domain (medicine and neuropsychiatry after he got his degree). He published pieces about visual art, culture, politics and society since he was very young; he was also interested, as was Ferenczi, in understanding the contributions of psychoanalysis and psychology to the educational system (schools) and to education in general (families and society).

A third issue is to reflect upon Emilio Rodriugué's (2000) reconstruction of Marie Langer's journey. She was a psychoanalyst, born in Vienna, who went to Spain to participate in the civil war and had later to migrate to Uruguay. After five years, she

established in Buenos Aires and participated in the creation of the Argentinean Psychoanalytic Association. She had a central role in developing the theoretical elements of clinical group therapy. This perspective, together with social psychology and group dynamics, which were deepened during the 1950s-1970s in Argentina, relates to the lineage of perspectives that sought to question society's institutions as they were, and pursued a way to work with groups to promote social change. Both Rivière and Rodrigué sought to integrate their first studies in psychiatry to a development in psychoanalysis, which they consequently integrated with other disciplines. Pichon-Rivière termed it *epistemología convergente* (Saidón, 1982; Montecchi, 2018) as a way to acknowledge that his orientation was to study humans in their (cultural, social, historical) context and that this “study” could be done in groups. He created a term (“grupos operativos”) working together with José Bleger. Here one can see a similar approach to that of Ferenczi's in the sense that the group members working together with a coordinator (psychoanalyst, educator, social psychologist) can help make the power relations at play and the ways to work within them visible. Such perspective turned into *social psychology*, the term he used to describe his approach later.

Rodrigué coined several different terms for the type of work he undertook, and was always open to establish a relationship amongst the socio-political and historical context, the way group-therapy could be a place where the social and the intra-psychic could be explored, and the actions by which these clinical perspectives could also act in transforming the institutions which we create and inhabit. He was part of the group that challenged the *statu quo* in the Psychoanalytic Association in Argentina through the group *Plataforma*.

Discussing the traces presented

It seems then that Ferenczi's ideas, even if not acknowledged explicitly, can be considered as pillars or orientations of what later became a practice and theory of power directly linked to the action of transforming society. What seems distinct in these approaches is the orientation to deepen everyday democracy by analyzing and challenging the institutions of society as we know them and inhabit them.

The theories and approaches to which I am referring to have adopted, over time, different names depending on who developed them, for what purpose, under what conditions and within what discipline(s). In Latin America one can think of art-based therapy (Da Silveira), social psychology (Pichon-Rivière), group dynamics and learning (Bleger), psychodrama (Pavlovsky), innovative techniques related to the work with groups (Rodrigué), psychology of liberation (Baró), and a version of schizo-analysis (Baremlitt and Saidón). These theories, practices and developments, situated in Brazil, Argentina and El Salvador, provide a succinct notion of the fact that several professionals put their energy into analyzing the interface between psyche and society, and into transforming society as a result of this analysis. These perspectives take “the group” as the place where an analysis can be achieved and where what occurs in society and in the institutions of society can be interrogated and worked upon. For example, in Latin America, writing as early as in the mid-50s, Grinberg, Langer and

Rodrigué (1957) have shown that some of the theories regarding clinical group analysis, analysis of institutions of society, and transformation oriented by these approaches, were conceived of and developed at, almost contemporary, in Latin America, in the United States and in Europe as well. It is however true that, at least in Argentina, several of these developments were intertwined with experiences held in Spain (e.g. Tosquelle's), France (e.g. Oury and later Guattari), and the United States (e.g. Kurt Lewin). It is also important to acknowledge that several political refugees had to establish themselves in the United States or Latin America, bringing different perspectives with them that were thus taken up.

Grinberg et al. (1957) highlighted similarities and differences between the perspectives at play in Great Britain and the United States, and those in Latin America; they stated that the local (i.e. Latin American) perspective was grounded in some of Freud's original works (in particular with regards to the links established by him across psyche and society), but also in the developments taking place at that point in Argentina. These developments and approaches paid great attention to issues of face-to-face interaction and to how they could be interpreted in relation to larger societal structures. On the other hand, they explored society's institutions as they were internalized by singular psychic constructions, in particular subjects that participated in group therapy. As for the personal relations, Emilio Rodrigué received his psychoanalytic training in London with Paula Heimann where he met Winnicott and Klein. Additionally, Klein supervised one of Rodrigué's cases.

The Argentinean psychiatrist Armando Bauleo wrote *Contra institución y grupos* in 1977, in exile in Spain, and in his book he pointed to the relationships between group dynamics, group clinical work, institutional analysis, social psychology and the intervention of society as a whole. In his opinion Pichon-Rivière was the one who was capable of bringing together several threads that had not been put together in a framework prior to his developments. Bauleo (1977), as well as Fabris later on (2007; 2009) trace the beginnings of Rivière's social psychology framework and methodology back in the mid-fifties, but, as we have been pointing out, the traces go further back. Therefore, once again, we are witnessing that these developments took place in Latin America often parallel, or in some cases, even prior to the emergence and expansion of psycho-sociology, institutional analysis and social psychology in Europe, specifically in France.

Baremlitt, the Argentinean psychiatrist and psychoanalyst living in Brazil since 1976, compiled a volume on group dynamics in 1982. He provided a brief historical account of that field (European and Latin American schools of thought and practice, different disciplines that contributed to these schools, e.g. sociology, anthropology, psychology, psychoanalysis, philosophy, and aesthetics). Both his and Bauleo's writings have to be put in biographical context: both of them had to leave Argentina because their lives were threatened by the military regime. They had to re-establish their professional life as psychoanalysts, institutional analysts and group-therapists in Brazil and Spain, respectively. It is in this context that they researched the field of group dynamics in Latin America, linking this field with others such as institutional analysis, counter-asylum practices, counter-hegemonic psychiatry and political change in Latin America.

According to Baremlitt's interpretation, what is distinct in Latin America – in Brazil and Argentina in particular –, is that many of the above perspectives were taken into account by the *Movimiento de trabajadores de salud mental* (MTS) or mental health workers' movement, which took up the initiative of introducing these perspectives within the public health system, and through that, also insisted in a critical stance towards hospitals, asylums, mental health institutions and therefore, in a very critical stance, towards capitalist society at large. In other words, a relation was established between these perspectives on health that took into account not only the "individual" psyche and its treatment.

It is in this regard that, for all these health practices (the ones listed above, that developed in Latin America, such as psycho-drama, social psychology, schizo-analysis, group dynamics and learning, and so forth), it seems appropriate to see them as frames that questioned the power-relations at play, and the way in which the institutes could be interrogated and transformed. And, additionally, these perspectives were introduced in the public health system, and in the education of new generations of professionals – at least until the Latin American dictatorships stopped these ways of doing things.

My interpretation of Baremlitt's account is that his review allows us to support the hypothesis of a *pollination*, of a type of psychoanalytic perspective held by Ferenczi, and in particular, his position with regards to power relations and to the analysis of the institutions of society. Rodrigues De Barros is another historian of psychoanalysis who specialized in understanding how *análisis institucional* ("institutional analysis") relates to other clinical theories and practices. In her chapter (1999) regarding the intricate problem (as she has termed) of reconstructing work with groups and organizations, she takes up an interpretive line that emphasizes precisely the difficulty of establishing clear genealogies. She concludes that it is indeed possible to trace cartography of the ways in which this history has been researched. She mentions four approaches which in turn present a different argumentative lineage each. These are: chronological and geo-chronological; theoretical; model-types; socio-institutional ones. She emphasizes the fact that it is important to not over-theorize but to indeed try to look for traces that may allow us to understand why and how a way of working with groups emerges at a certain point in time and for what purposes. However, she also recognizes the fact that the work with groups with a combined (psychoanalytic, sociological, psychological, anthropological, etc.) approach has developed in Latin America from a distinct perspective.

Ferenczi's *pollination*

It has been already documented that Ferenczi's novel ideas traversed Europe as a result of the diaspora of several Jewish intellectuals. Ferenczi's theories on power were not explicitly cited many times, yet they were used and further developed in many countries also beyond European borders (carried out and extended throughout diverse geographies, that expanded beyond Europe), giving birth to important bodies of work in later generations of thinkers and practitioners. For example, following the

thread that we have presented that links Eiminder – Tosquelles – Fannon – Guattari, it is possible to recognize some of Ferenczi's traits in other parts of the world such as Africa and Latin America. In Europe, one can identify institutional psychotherapy (Tosquelles), institutional analysis of society (Castoriadis), and later, after 1968, schizo-analysis (Guattari and Deleuze), socio-analysis, institutional analysis (Lourau), and *autogestion pédagogique* (Lapassade) as perspectives that took into account the difficult relationship between psyche and society while acknowledging that the institutions of society could be analyzed in the shape they were embodied in singular subjects. Such an analysis could be better performed in groups (be those *natural* groups, e.g. groups who worked or practiced some activity together, or *laboratory / artificial* groups, i.e. groups that were specially assembled to do something together). Didier Anzieu was one of the first who wrote about the history of group dynamics in French and traced the history of such techniques and approaches. He did so in 1968 (in his book *La dynamique des groupes restreints*), and yet we need to acknowledge that Grinberg et al. had done so ten years prior to Anzieu.

Ferenczi's practice (in everyday life relationships, in the psychoanalytic institution, and in his clinical work) built a distinct theory on power that needs to be more clearly elucidated and communicated in as much as it can work as a crucial contribution to current issues in regards to social change. We have here traced some of the effects of his views and some effects of what I have termed *pollination*, in hopes that we can continue to deepen this type of research to show the connections more clearly.

References

- Baremlitt, G. (1982). Notas estratégicas a respeito da orientação da dinâmica de grupos na América Latina. Em Gregorio Baremlitt (coord.), *Grupos. Teoria e Técnica* (pp. 11-37). Rio de Janeiro: IBRAPSI.
- Bauleo, A. (1977). *Contrainstitución y grupos*. Madrid: Editorial Fundamentos.
- Berti, G., Forcadell, S., Serra, L., & Sol, M. (2012). El pensamiento desde la frontera: de Tosquelles a Guattari. En G. Berti (coordinadora editorial), *Félix Guattari, los ecos del pensar: entre filosofía, arte y clínica* (pp. 47-63). Barcelona: Haka Books.
- Dagfal, A. (2009). *Entre París y Buenos Aires. La invención del psicólogo (1942-1966)*. Paidós: Buenos Aires, Argentina.
- Fabris, F. A. (2007). *Pichon-Rivière, un viajero de mil mundos: génesis e irrupción de un pensamiento nuevo*. Buenos Aires, Argentina: Polemos.
- Fabris, F. (2009). Pichon-Rivière, irrupción y génesis de un pensamiento. *Revista Intersubjetivo de Psicoterapia Psicoanalítica y Salud*, 1(10): 11-28.
- Fabris, F. (comp.) (2014). *Pichon-Rivière como autor latinoamericano*. Buenos Aires, Argentina: Lugar Editorial.

- Ferenczi, S. (1997). *Diario Clínico. Sin simpatía no hay curación*. (Trad. José Luis Etcheverry). Madrid, España: Amorrortu. (Original en alemán 1932).
- Fortune, C. (1993). Sandor Ferenczi's Analysis of 'R.N.': A critically important case in the history of psychoanalysis. *British Journal of Psychotherapy*, 9(4): 436-443.
- Fortune, C. (1996). Mutual Analysis: A Logical Outcome of Sándor Ferenczi's Experiments in Psychoanalysis. In P. Rudnytsky, A. Bókay, & P. Giampieri-Deustch *Ferenczi's Turn in Psychoanalysis* (pp. 170-186). New York: New York University Press.
- Fortune, C. (2008). Notes and fragments of a psychoanalytic vocation, Interview on Franco Borgogno by Christopher Fortune. *The American Journal of Psychoanalysis*, 68: 69-95.
- Fortune, C. (2015). Georg Groddeck's Influence on Sándor Ferenczi. In A. Harris and S. Kuchuck (Editors), *The Legacy of Sándor Ferenczi. From Ghost to Ancestor* (pp. 96-110). New York: Routledge.
- Freud, S. & Ferenczi, S. (2001) *Correspondencia completa 1908-1919*. Madrid: Síntesis Editorial.
- García Siso, A. (1993). El Dr. Francesc Tosquelles i Llauredó: Posición del autor dentro de la psiquiatría catalana anterior a la Guerra Civil y la proyección de esta posición en su obra posterior. *Revista de la Asociación Española de Neuropsiquiatría*, 13(46): 33-40.
- Grinberg, L., Langer, M. & Rodrigué, E. (1961 [1957]). *Psicoterapia del grupo*. Buenos Aires: Paidós.
- Hobsbawm, E. (1995). *Historia del siglo XX*. Barcelona: Crítica Grijalbo.
- Haynal, A. (2002) *Disappearing and Reviving. Sándor Ferenczi in the History of Psychoanalysis*. London: Karnac Books.
- Haynal, A. (2009). Die ungarische psychoanalyse unter totalitären regimen. *Forum Der Psychoanalyse*, 25(1): 75-89.
- Heras Monner Sans, A.I. (2014). Lógica colaborativa y generación de conocimiento colectivo. Alcances y tensiones en la relaciones investigación-sociedad. *Población & Sociedad*, 21(2):137-150.
- Heras Monner Sans, A.I. (2015, agosto). Sándor Ferenczi, pensador incómodo. Aportes al pensamiento contemporáneo sobre el poder en mutualidad. I Congreso Latinoamericano de Teoría Social *¿Por qué la teoría social? Las posibilidades críticas de los abordajes clásicos, contemporáneos y emergentes*. Buenos Aires.
- Heras, A. I. (2018). *Mutuo. Aportes del pensamiento de Sándor Ferenczi al análisis de grupos e instituciones*. Buenos Aires: Ediciones INCLUIR.
- Likierman, M. (1993). 'He drew my attention to my great gift for understanding children ...' Some thoughts on Sándor Ferenczi and his influence on Melanie Klein. *British Journal of Psychotherapy*, 9(4): 444-455.

- Montecchi, L. (2018). Precisiones sobre la epistemología convergente. Trabajo presentado en la Segunda Asamblea de Investigadores de la concepción operativa de grupo. Madrid.
- Pelbart, P. P. (s/d). *Da polinização em filosofia*. Retrieved from <https://territoriosdefilosofia.wordpress.com/2015/07/26/da-polinizacao-em-filosofia-peter-pal-pelbart/>
- Rodrigué, E. (2000). *El libro de las separaciones*. Sudamericana: Buenos Aires.
- Rodrigues De Barros, H. (1999). Sobre as histórias das práticas grupais. Explorações quanto a um intrincado problema. En Jacó-Vilela, A. M., Ferreira e Mancebo, D. (Org.), *Psicologia social. Abordagens sócio-históricas e desafios conemporâneos* (pp. 111-163). Rio de Janeiro: UERJ Editora.
- Saidón, O. (1982). O grupo operative de Pichon Riviere. Em Gregorio Baremlitt (coord.), *Grupos. Teoria e Técnica* (pp. 169-181). Rio de Janeiro: IBRAPSI.
- Tubert-Oklander, J. (2013). *Theory of Psychoanalytical Practice: A Relational Process Approach*. London: Karnac Books.

Rafael Alves Lima

Itineraries of the relationship between psychoanalysis and politics in Brazil: a historical overview from the early period to the military dictatorship

Introduction

It may seem an intellectual extravagance to try to historicize the relations between psychoanalysis and politics in Brazil, notwithstanding Freud saw psychoanalysis as a powerful instrument of reading social life and politics in their widest sense. *Totem and Taboo* (1913), *Civilization and its Discontents* (1930), *Mass Psychology and the Analysis of the Ego* (1921) or *The Future of an Illusion* (1927) are some of the indispensable and obligatory texts not only for psychoanalysts and scholars of Freudianism, but for all who are dedicated to understanding the psychic effects of social life and its destinies in the Western world.

Passing so hurriedly by such influential and decisive texts in western intellectual culture, it is to be wondered why the relationship between psychoanalysis and politics had such a bumpy course in Brazil with discontinuities and ruptures when not even the father of psychoanalysis intended to do so. The relationship between psychoanalysis and politics "for a long time" was a "taboo subject" in Brazil. "One could not speak" because talking about politics would imply in a notorious psychoanalytic expedient of delegitimation: "this is not psychoanalysis". We will make use of the quotation marks, precisely because they are contents that we hear generally in informal conversations of personal and intimate tone. We have not yet encountered any attempt at periodization that considers the thematic nucleus here proposed, no systematization of documents, texts or even archives regarding motives that reveal the nature of such taboo, nor direct answers that would strategically de-legitimize certain debates or actors in the field.

It should be remembered, for example, that the above-mentioned social texts of Freud were not the main gateway to Freud's reception in Brazil. It is true that texts with a vocation that is primarily of a clinical nature would draw the attention of Brazilian psychiatry in the first decades of the 20th century. We agree with Castro's analysis that sought to delineate interest in psychoanalysis within a program of modernization of conduct, racial whitening and child sex education (CASTRO, 2015). Hence a clear civilizing project, since making Brazil more modern (more European, in this case) converged sexual correction, discipline of the body and the adoption of first-world behaviors.

It is in this context that the intrinsic relation between psychoanalysis and politics, something that today can be taken as elementary, primary or fundamental, can only become such after a complex dispute over legitimacy. After all, historicizing the relationship between psychoanalysis and politics in Brazil can be nothing more than a way of looking at and understanding our own history.

Historicize the field: progressive objectification and chronological proposition

Understanding the choice of a particular debate in a field at the expense of other debates can be done in several ways. In our case, we are inspired by Pierre Bourdieu – more precisely, in the words of the sociologist, in the disputes between "specific instances of selection and consecration proper to the intellect ... and placed in a situation of competition for cultural legitimacy" (BOURDIEU, 1968: 106). The specialization of selectors and consecrators should be understood here less as the index of intrinsic qualities of agents, but above all as a way of authorizing legitimacy from the precepts of mutual "internal" legitimacy, whose associations of reciprocity deference begin to behave according to particular rules and with relative independence and freedom in relation to the parameters and constraints external to the field. The analysis of this expedient leads to unusual choices of historical analysis, flagrantly in history and in the historiography of psychoanalysis. Elements that are apparently secondary to the more traditional and conservative studies of the history of psychoanalysis will be considered in our analysis, such as 1) the movements of the publishing universe in psychoanalysis – being a necessary but not sufficient condition for the autonomization of a certain intellectual field, the editors are instances of consecration and selection of intellectuals and intellectual products, as well as (2) their correlates of intellectual professions – the preacher, the commentator in specialized and non-specialized media, and especially the critic as the objectifier of the work, outside the subjective intention of the creator that, depending on the position they occupy in the field, the intellectual professionals make the work exist within the field); and 3) its developments in the media, such as the recurrent appearance of reviews in literary reviews of newspapers and periodicals. Including criticism in analysis is a way of establishing a progressive objectification: it is a way of understanding that the work is not exhausted at the time of its publication. The critic finally fixes the intelligibility of the work and becomes, in a way, one of the creators of this work. The works come to us in the present through the successive historical layers of the field, and it is worth noting how editorial labeling also influences the reception and propagation of the work, with their respective para-texts (jacket-flap, preface, fourth cover, review, or even prestigious news reports integrated or added to the work). All this to make, also with Bourdieu, the relation between production and receptivity more complex than the simplistic creation-reception equation.

By the way, it should be borne in mind that the idea of reception may give the impression that we are dealing with an eminently passive process. To overcome the active-passive polarity, there is a notion that seems interesting to think about the

implantation of Freudianism in Brazil in relation to its intersections with politics. It is sociologist Sherry Turkle's idea of appropriability:

“Appropriable theories, ideas that capture the imagination of the culture at large, tend to be those with which people can become actively involved. They tend to be theories that can be ‘played’ with. So one way to think about the social appropriability of a given theory is to ask whether it is accompanied by its own objects-to-think-with that can help it move beyond intellectual circles.”

“For instance, the popular appropriation of Freudian ideas had little to do with scientific demonstrations of their validity. Freudian ideas passed into the popular culture because they offered robust objects-to-think-with. The objects were not physical but almost-tangible ideas, such as dreams and slips of the tongue. People were able to play with such Freudian ‘objects’. They became used to looking for them and manipulating them, both seriously and not seriously. And as they did so, the idea that slips and dreams betray an unconscious started to feel natural.” (TURKLE, 1997: 162)

That is, it is not about fidelity or loyalty to the constructions of Freudian metapsychology, its epistemological or even clinical presuppositions. The idea of appropriability allows us to understand how concepts spread in a given culture, regardless of their strict origin, as well as their purpose initially proposed. If it is not possible to recognize the importance of this relative distance, the reading of the process becomes shallow and restricted to simplistic parities.

If we want to have a map of how this historical process took place in periods, we turn to the current literature on the history of psychoanalysis in Brazil, in which an important periodization was established that we suggest to adopt for the first time. According to the historian of psychoanalysis Carmen Lucia Valladares de Oliveira, the psychoanalytic movement in Brazil can be divided into three stages:

- 1915-1937, the time of reception and diffusion of psychoanalytic ideas
- 1938-1950, the moment of formation of the first psychoanalytic generations
- 1951-1969, the institutionalization phase of the IPA movement with the creation of training and practice organizations in São Paulo, Rio de Janeiro and Porto Alegre (VALLADARES DE OLIVEIRA, 2002:146)

We propose that the adoption of this chronological division can be approached in its complexity. Traditionally, the marks historians of psychoanalysis generally use for the determination of historical periods, which justify their cuts in such a way that they do not appear arbitrary, are marks of the psychoanalytic movement itself. Therefore, how can we propose a history of psychoanalysis that is described and justified from chronological criteria that are external to it? In the case, for example, of the study by Lucia Valladares on the history of psychoanalysis in São Paulo, it is noted that the final cut of the research occurs in 1969, since this year four institutions of formation of analysts linked to IPA were created in Brazil – in São Paulo, Rio de Janeiro and Porto Alegre (VALLADARES DE OLIVEIRA, 2005).

In order to cross the chronology of the events proper to the psychoanalytic movement with the chronology of political events in Brazil, it is worth briefly

recovering some discussions that have taken place around the problem of chronologism, which questions the naturalization of habituation to the need to think about chronological cuts for the purpose to organize realities, to establish temporal regularities and to order events, serializing them or sequencing them. Terms such as "epoch," "period," "age," "cycle," or even "century" seek to designate, with greater or lesser precision – and here the very expectation of precision an adversity – a certain set of phenomena. According to Michel de Certeau, it is a matter of grouping them in such a way as to make them "susceptible to offer common starting points to different affiliations", in order to "guarantee the conditions of possibility for a discourse, to establish a common scale" . Inheriting from Christianity's attempt to have "a well-suited tool for maintaining continuity threatened by differences" that the pagan world presents, chronology occurs in the Christian West's attempt to understand other civilizations. (CERTEAU, 2011) We could say with Certeau that chronology, by marking the before and after, marks out the pure difference; at bottom, it is a position of organization of otherness: there is a before and after which, in the now, unfolds in a heterogeneous finally thinkable in the key of "we" and "they".

Jacques Le Goff in *The story must be divided into pieces?* (LE GOFF, 2015) also reminds us of periodizations such as "the four seasons" or "the six ages of life"; they exemplify some attitudes towards the division of time that arise, above all, from an undeniable symbolic meaning, which values the intervals of time according to parallels (the time of the living being). Consequently, the horizon of the "aging of the world" is read in the manner of the "aging of man" – at least until the idea of "progress" introduced by the 18th century. Thus, with the dissemination of such values, a globalization of the western view in the 21st century, whose experience of the subjects in time is translated according to such a model, results in the colonial naturalization of such an experience in time.

In the case of the cutting off of the history of psychoanalysis, the sketches for a chronological cut that determine the inauguration of an official psychoanalysis in Brazil, as well as its effects, are well known. The privilege of certain events over others for chronological determination is the choice of the historian who decides that heterogeneous who will be within the field of the thinkable and the one who will be outside. From the outset, one already has the premise that the official history of psychoanalysis informs its choices about the heterogeneous thinkable and the heterogeneous unthinkable (seeking to signal the homogeneous in the horizon of the chronological promise) already from the moment in that it takes by parameter of mark in the time their own internal criteria. That is, in the manner of Julio Canhada's research on the history of Brazilian philosophy, we think that the installation of a "before" and a "after" creates "weak canons" (CANHADA, 2017: 41). The heterogeneous becomes thinkable by the maximum avoidance of noises between "we-now" (predicting a "we-after") and "they-before", whose objective is to point out from internal criteria ("ours") something like a "Progress" or "evolution" inherent in intellectual pathways. The overlapping of chronologies is therefore the assertion of a position of opposition to this type of spontaneously internalist-progressive assumption, from an informed method orientation to such, aiming precisely to problematize the perception of psychoanalysis as a field.

Much has already been warned about the nominalist conventionality of such determinations. It would be quite trivial to think that the twentieth century, for example, did not end at the end of December 31, 1999; with the forgiveness of the truism, it should be remembered that to determine the fall of the Berlin Wall in 1989 or the attack on the twin towers of 2001, for example as possible frontiers of the turn of the nineteenth to the twentieth, is not only to confer greater reliability of events in comparison with the strictly timeline dimension of history, but also, in the very act of defining chronology, to announce the angle by which heterogeneous phenomena will be read once assembled within a given time interval. To put it another way, the chronological definition is still, albeit indirectly, a declaration of the historian's intentions. To introduce from this angle such a discussion helps us here to introduce the problematization of the expectation of objectivity in the chronological section, as well as not to expect that it is from a supposed nature of the chronological cut "in itself" something more than a formal response to a system of conventions.

Beyond the internal frameworks of institutionalization, it must be understood that the institutionalization processes themselves are direct correspondences of a deeper process of field autonomization – as if, in a vertical descending line, it was possible to visualize the graduality and succession of the movements from the psychoanalytic field towards autonomization. That is, beyond the descriptive and factual perspective, the key moments of twists and turns of the psychoanalytic movement in Brazil are the corollary of a growing independence and relative detachment from the psychoanalytic agenda in relation to the guidelines of the State.

Having said this, in a schematic way, we understand that the chronology proposed by Carmen Lucia Valladares de Oliveira must be added (and not replaced) to the following perspective, which we intend to propose in the following provisional framework:

- 1) 1915-1937 – configuration of the diffusion of psychoanalytic ideas and heterogeneous psychoanalytic clinical practice, exercised by self-taught despite the IPA officialdom and organized from the demands of the State
- 2) 1938-1951 – formation of the first cadres of psychoanalysts in Brazil through didactic analysis and beginning of the process of autonomization of the psychoanalytic field in relation to the demands of the State
- 3) 1951-1969 – institutionalization of the psychoanalytic movement along the lines of the IPA, which correlates with the autonomy of the internal guidelines of the psychoanalytic field in Brazil, but whose patrimonial relationship between psychoanalysis and the State through state financing of the formation of psychoanalytic staff in Brazil is still present
- 4) 1969-1985 – the boom of psychoanalysis during the military regime, understood as the fulfillment and consummation of the historical process of autonomization of the Brazilian psychoanalytic field, whose legitimacy via internationalist institutionalism establishes stable rules of self-legitimation and distinction.

We will try to understand the process of autonomization in the implantation of psychoanalysis in Brazil through the analysis of four distinct books, to finally

contribute in the dictatorial period, which would reconfigure the panorama of the relations between psychoanalysis and politics in Brazil.

Four cases of intersections between psychoanalysis and politics

We present four works by four authors as distinct moments of the relationship between psychoanalysis and politics in Brazil. These authors would be "weak canons," beacons for official history to operate its "before" and "after", its "inside" and "outside." First, a brief biography of each of them:

1) Julio Porto-Carrero (1887-1937). Psychiatrist, self-taught psychoanalyst, Professor of Legal Medicine at the Faculty of Law of the University of Rio de Janeiro. He was an honorary member of the National Academy of Medicine and one of the main articulators of the Brazilian Association of Education. He worked in the Navy and the National Hospice of Rio de Janeiro. Freud's reader since 1918, claiming for himself the place of "convinced of the science of Freud" and having translated some of his works (like *The Future of an Illusion*), Porto-Carrero seemed to make to live in paradoxical harmony his peculiar Freud with the hygienist and eugenics guidelines (FACCHINETTI, 2012). Having been one of the most active members of the Brazilian League of Mental Hygiene, he was a persistent critic of representative democracy and a defender of technocracy in the early years of the Vargas Era¹, advocating such standards as birth control and prophylaxis of alcoholism, not without a certain amount of nationalism eugenic. (RUSSO, 2002; MOKREJS, 1989)

2) Gastão Pereira da Silva (1896-1987), physician, journalist, self-taught psychoanalyst and playwright. A great enthusiast and promoter of psychoanalysis with more than forty published works, he devoted himself to various forms of use of Freudianism in his writings of "political biography." Columnist of magazines aimed at the general public, like *Vamos Lêr!*², he had organic relations with the publishing universe that shaped the media field of the Getúlio Vargas government. His interpretations of psychoanalytic inspiration of the life and work of notable Brazilians were dedicated, for example, to the playwright Procopio Ferreira, former presidents Prudente de Moraes and Rodrigues Alves, the abolitionist Xavier da Silveira; also dedicated two books to the then president Getúlio Vargas, the military and political Brigadier Eduardo Gomes, the painter Almeida Junior, biographical portraits of the constituent post Estado Novo of 1946, as well as a

¹ The Vargas Era is what we call the period between 1930 and 1945 in the history of Brazil, when Getúlio Vargas was president of Brazil for 15 years continuously and uninterruptedly.

² Edited between 1936 and 1948 by the conglomerate Noite S/A, the magazine *Vamos Lêr!* was one of the popular publishing fronts in the newspapers *A Noite e A Manhã*, in magazines such as *Síntese*, *Carioca* and *Noite Ilustrada*, as well as in the National Radio. The Noite S/A conglomerate was part of the Vargas government's National Heritage Companies, in order to bring its content, in terms of psi knowledge, to the policies of the Ministry of Education and Public Health (MESP) of Gustavo Capanema. (CARVALHO, MATIAS & MARCONDES, 2017).

study on women in Russia. He wrote *Lenin and Psychoanalysis* and *The Worker and the New Society*, having also prefaced *Lampião and the Sociology of Cangaço* by Rodrigues de Carvalho and Karl Weissmann's *The Money in Erotic Life* (1937). (RUSSO, 2002)

3) Maurício de Medeiros (1885-1966), a pharmacist and a medical doctor, worked as a journalist and columnist in several newspapers throughout his career. Brother of the writer and politician Medeiros e Albuquerque, he entered the political life, having been elected federal deputy in two periods, from 1921 to 1922 and from 1927 to 1930. Professor of General Pathology of the Faculty of Medicine of Rio de Janeiro and of Psychology in the School Normal of the Federal District (now the Institute of Education). Army Medical Lieutenant, he headed the post-Armistice Neurological Assistance Service in 1918. Critic of presidentialism and defender of parliamentarism, he made a trip to the Soviet Union in 1930 that would accuse him of being a member of the Communist International. Retired from university activities in 1934, he returned in 1946 to succeed Henrique Roxo in the chair of Psychiatry at the University of Brazil, whose Institute he would become director this year. In 1955, the year in which he retires from the university, he is decorated as a member of the Brazilian Academy of Letters. In November of this same year, Mauricio de Medeiros was appointed Minister of Health by then-President Nereu Ramos, a post he maintained in the early years of Juscelino Kubitschek's³ administration until July 1958⁴. Some of his books are *Other Revolutions Coming* (1932), *Ideas, men and facts* (1934), *Thoughts of Medeiros and Albuquerque* (1935), an essay on Joaquim Nabuco (1949) and *Notable Men* (1964), his last book. Medeiros will also make a critical preface to *The Prince* of N. Machiavelli, first published in Brazil in 1933⁵. With more than twenty books published in his lifetime, in his last four years he has been a columnist for the newspaper O Globo⁶. (MOKREJS, 1993; CALICCHIO, 2015; PENNA, 1989)

4) Karl Weissmann (1910-1990), hypnologist and self-taught psychoanalyst. Austrian by birth, arrives in Brazil as a child in the early 1920s. He is introduced to the Freudian doctrine by Gastão Pereira da Silva. Columnist of the newspaper O Cruzeiro, was one of the responsible for the popularization of psychometrics in Brazilian popular culture. He practiced psychoanalysis at the Neves Agricultural Penitentiary in Minas Gerais. Author of *The Money in Erotic Life* (1937), *Hypnotism: Psychology, Technique and Application* (1958), *Masochism and Communism: Contributions to the Pathology of Political Thought* (1964) and

³ Hereinafter referred to as "JK". The reference to the "JK years" designates Juscelino Kubitschek's presidency years, but more generally his developmental politics.

⁴ The post of Minister of Health is the highest decision-making post on the directions and destinations of the health field in the country. Mauricio de Medeiros was probably the most emblematic case of a health minister who was clearly sympathetic to psychoanalysis.

⁵ Regarding the preface by Mauricio de Medeiros to *The Prince*, see BAGNO, 2014.

⁶ Grupo Globo is the largest media and communication conglomerate in Brazil and Latin America, composed by TV Globo (the second largest television network in the world), as well as the radio, the publisher, the internet portal, among others.

Psychoanalysis: Essays and Experiences (1967). (AFONSO & MANDELBAUM, 2017)

Let us note how the works that we will deal with here are organized. First, it is worth remembering that the books of Gastão Pereira da Silva and Julio Porto-Carrero date back to the 1930s, representing the passage from the first to the second period in a confrontation of analysis plans. Mauricio de Medeiros's book dates from 1959, but contains texts from previous years; therefore, it is a text that contemplates interests and concerns of previous years, representing both the second and third moments. Weissmann's book was published in 1964, a fateful year in which the military carried out a coup and started a military dictatorship that would last 21 years in Brazil. This book is not only a way of understanding what interests were at stake in the use of psychoanalysis for the psychopathological accusations of the Brazilian left, but is also a representative of the exclusion strategies of those who claimed psychoanalysis "nonetheless," ignoring the requirements of official formation and depoliticizing international guidelines.

Julio Porto-Carrero can be understood as an intellectual whose guidelines were directly crossed by the demands of the State and by the political situation of his time. It is worth remembering that Getúlio Vargas assumed the presidency in 1930, ending the period called the Old Republic and initiating what became known as Estado Novo (New State). Measures such as secret voting, labor rights and the prevalence of the industrial model of economic development (in comparison with the agrarian model) established the progressive horizon of the Vargas Era. At the same time, Vargas populism was patriotic and authoritarian. He was seen with reservations by much of the Brazilian intelligentsia, including Freud's psychiatrist reading of the time. This is what we can read in *Psychoanalysis of a Civilization* of Julio Porto-Carrero. Accusing Vargas of being a despot president, Carrero considered hypocritical the intention to install a representative democracy in the country, since the people would not be up to this task. According to him, Brazilians at that point in history would be incapable of sustaining a democracy through universal suffrage because it is a "weak or imbecile people – it is thus the rule of mediocrity" (CARRERO, 1933: 30). Therefore, to withdraw Brazil from its idiocy would be to invest in eugenic policies to improve race and morals. This explains why Brazil's anti-migratory policies of the 1930s were mixed with nationalist initiatives of obligatory learning of the Portuguese language for immigrants, anti-miscegenation policies and projection of a promising future for our population. The struggle against alcoholism, for example, was not understood as a social problem inherited from the days of slavery, in which the "cachaça" was (actually is to this day) the pharmakon of alleviating the suffering of the poor and black classes. In an argument that unfolds in his next book, *Greats and Miseries of Sex* (CARRERO, 1934), Porto-Carrero believes that a technocracy and a government of those duly biologically and mentally qualified for this would be the way to ensure the country's progress toward of a civility and of a First World social and political organization. This is what has been termed the "civilizational project", the convergence between the systematic discouragement of racial miscegenation and the recognition of this step eternally behind the conditions of possibility of a real and effective democracy for Brazil (ALVES LIMA, 2018; CASTRO, 2015). It is curious how Porto-Carrero, who at the time made the first translation of Freud's *The Future of*

an Illusion into Portuguese, envisioned a kind of Freudian "utopia" in a rather eccentric reading of this work. With this, the project of progress of the "New State" was united with an eugenics psychiatric doctrine that had no care in affirming itself also psychoanalytic, in spite of the ideas of the own Freud.

A precision is needed here. It should be emphasized that eugenics in Brazil is not exactly analogous to Nazi eugenics, for example. We agree with Nancy Stepan's analysis that while Brazil was more consumer than science producer, eugenics appeared as "part of a widespread enthusiasm for science as a" sign "of cultural modernity" (STEPAN, 2004: 337). According to the author, in the eyes of British eugenics, for example, eugenics in Brazil sounded more sociological than biological, more indebted to a certain neolamarckism than to geneticist mendelism, whose "eclectic style" mirrored "the uncritical use of European sources" (STEPAN, 2004: 347). The presence of hygienism and eugenics in Brazil was not only restricted to the field of public health. They also went through the anthropology of the National Museum of Rio de Janeiro in the 1920s and 1930s, as well as the agricultural sciences at the Luiz de Queiroz School of Agriculture in Piracicaba – the largest university research center in agricultural science in Brazil, now belonging to the University of São Paulo (USP).

It will not be by chance that the creation of the Liga Brasileira de Higiene Mental (LBHM) – "Brazilian League of Mental Hygiene" – ends up finding its due correspondence with the borders of our chronology. Started in the 1920s and extended throughout the 1930s, the Brazilian League of Mental Hygiene was in line with Vargas' plan to expand childhood health policies – including mental health. Since childhood is a central theme, it will be within the LBHM that the first free psychoanalysis clinic (REIS, 2000) will be created in May 1926, headed by Porto-Carrero itself and kept in operation for approximately one year. Any attempt to find similarities with the consecrated free clinics of psychoanalysis in Europe between the wars (DANTO, 2005), apart from the gratuitousness of the treatments and attention to the treatment of children will be in vain. There would be no ideological correspondence between the Brazilian experience and those of Berlin, Vienna, Budapest and others. Even the concepts inspired by psychoanalysis proposed by the authors of the time were more substantially determined by the commitment to the reason of State under way in Brazil than by the elemental premises of Freudianism. A great example is the concept of "euphrenia", an example of the explicit solidarity between mental hygiene, eugenics and educational project for the country (OLIVEIRA, 2011). The neologism "euphrenia" is forged with the purpose of sustaining the conjugation between a certain idea of "nuptial selection", as a form of birth selection of dysphrenic individuals (genealogical eugenics), and an adaptive and functionalist idea of the normal child in relation to (medical and pedagogical eugenics). It is a chapter of the introduction of psychological tests and psychometrics in Brazil. Through them, the developmental model of pathological understanding gains form, including a horizon of normality that would have a first sketch of discernment in relation to the paradigm of degeneracy. The emphasis on family structuring and the call for parental participation in the constitution of the psychological health of children solidifies the moral and normative values linked to the idea of the centrality of the family. In the weak transition from heredity to morality, there is the ground for an

appropriation of a tangled Freudian whose concepts of Oedipus complex, frustration and castration appear under the penalty of combating child masturbation in the prevention of social delinquency.

Still under hygiene, it is also observed, under the tutelage of the Ministry of Education and Health – at the time they were only one ministry⁷ – whose direction fell to Gustavo Capanema between 1934 and 1945, the enthusiasm with the Escola Nova (“New School”), which inspired the work of Arthur Ramos. Seeking to understand the social causes of psychic pathologies with one of the most remarkable virtuosités and abilities in dealing with psychoanalytic concepts at the time, Arthur Ramos would take care of 2000 children between 1934 and 1938 in public schools in Rio de Janeiro. In his proposals, there was a mixture between (1) the hygienic patterns, (2) the educational "progressivism" of Vargas’ reasoning, (3) a significant advance in relation to the appropriation of Freudian metapsychology, (4) the integration of clinical techniques inspired by Melanie Klein for the treatment of children, 5) the horizon of adjustment and adaptation in the curative purposes of this clinic, and 6) the rudiments of a social psychology in open dialogue with ethnography and anthropology in the studies on folklore and blackness (GARCIA, 2010). Elements that today would frighten by the harmonious coexistence, but that inhabited the perspectives of Arthur Ramos without major conflicts. In short, whether in Arthur Ramos or Porto-Carrero, we have in Vargas politics that Facchinetti and Ponte call "engaging the intellectual at the service of the national":

“It is worth mentioning [...] that in the dictatorship, and even before it⁸, Vargas’s politics did not confine itself to capturing the intellectuals identified with the right; it produced something more impressive: it homogenized different discourses in favor of Brazilian unity and identity. Seeking to consolidate social development, the State made a civic campaign that ended up engaging the intellectual at the service of the national. To the profound structural changes in politics and to the important industrial increase that took place in the Vargas government, a new type of thought was added: the valorization of the specialist and the technique, which also affected the Brazilian psychoanalytic movement.” (FACCHINETTI & PONTE, 2003: 67)

Gastão Pereira da Silva is another author who cannot be understood outside the relation with the State policies of the Vargas era. The work of popularization promoted by Pereira da Silva was supported by Medeiros e Albuquerque (an important journalist and politician from Rio de Janeiro, brother of Mauricio de Medeiros) and seems to have amplified the presence of psychoanalysis in public and lay discourse. Despite a

⁷ The deployment of the Ministry of Education and Health in two distinct ministerial agencies (Ministry of Health and Ministry of Education and Culture) occurred only in 1953, through Decree 1920 of July 25, 1953 of the then President Getúlio Vargas. From this moment, the National Service of Mental Illnesses will then be subordinated to the Ministry of Health.

⁸ The first Vargas Era government, which runs from 1930 to 1945, can be divided into three phases: the first, from 1930 to 1934, in which Vargas presides over the country as head of the "Provisional Government"; the second, from 1934 to 1937, as president of the republic of the Constitutional Government, having been elected president of the republic by the National Constituent Assembly of 1934; and, from 1937 to 1945, as dictator, during the implantation of Estado Novo after a coup. It is for these reasons that the authors divide Era Vargas into the "dictatorship" and the "period before it."

certain bond with Porto-Carrero, he remained distant from the university academic medical circle. Pereira da Silva preferred to bring general interest messages about sexuality (RUSSO & CARRARA, 2002), with dream interpretation columns that readers sent him by letter, covering topics as diverse as criminology, motherhood or war. In a certain sense, Pereira da Silva seemed to represent, through his vast bibliography, the Vargas speech to suspend the "intermediaries between the government and the people" (REIS, 2002): the great press vehicles were under the tutelage of the presidency, and the management of the "myth" Vargas was aware of the ordinary problems of ordinary citizens. Pereira da Silva becomes a public figure in the midst of the Vargas populism and will be one of the main responsible for the presence of the Freudian discourse in the most diverse media between the 30s and 60s, from the most specialized to the most popular. We shall see later that the phenomenon of the boom that will characterize the dictatorial period does not cease to be the heir of this popularization front, crossed by a class diagonal and available for the circulation of the ordinary yearnings and anxieties of the social life of the middle and upper classes.

Lenin and Psychoanalysis (PEREIRA DA SILVA, 1933) is one of several books that prolix Pereira da Silva would publish in the first half of the 30s. The first part is dedicated to reconstructing the spontaneous movements of 1905 that led to the Russian Revolution of 1917. Vladimir Lenin is portrayed as the person in charge by the "awakening" of a people whose idea of freedom was "repressed" and whose power was "asleep." The vocabulary that refers to a vulgar and second-hand Freudian metapsychology does not appear by chance. He will be decisive in the final part of the book, in which Pereira da Silva retrieves Lenin's biography – especially based on Leon Trotsky's *The Young Lenin* (1925) and *Lenin* by D. S. Mirsky (1931). The author states: "It is concluded that Lenin was very affectionate and that, in his childhood, he broke a strong and intense Oedipus complex" (PEREIRA DA SILVA, 1933: 127). Through a reading of Freud's *Instincts and their Vicissitudes* (1915), Pereira da Silva says that Lenin did not love or hate: his passion would be the investigation, and that all his libido was displaced for sociological studies and revolution. Freud's (1921) resource for *Mass Psychology and Analysis of the Ego* also appears to distinguish Lenin from Mussolini, since he was a manipulator of the masses, while the former truly identified himself with his people. There is also a scene that Pereira da Silva takes from Lenin's biography written by Trotsky, in which he would have told him about the legality abruptly installed by the Revolution and made the sign of the cross⁹. According to the author, in an unusual reading of *Totem and Taboo*, the gesture of Lenin is a clear sign of convergence between the religious resource of taboo and the institution of the Law in the new social reality after the Revolution.

These are some of the exotic examples offered by the book itself – we could list others, admittedly – in the sense of what we call "political biography," resorting to a certain psychoanalytic inspiration. Pereira da Silva is a character who exemplifies well

⁹ The reference to this book and this story is absolutely inaccurate. Gastão Pereira da Silva makes no reference to the year or the translation of the edition consulted, merely stating in a footnote: "In this regard, cf. Trotsky -" Lenin """. It is supposed that the controversial mention that Trotsky had said that "Lenin made the sign of the cross before his face" was probably taken not from Trotsky's writings between the late 1910s and mid 1920s about Lenin. Probably Pereira da Silva is reproducing a passage from John Reed's book, "Ten Days That Shocked the World", whose first English edition had been circulating in Brazil since 1919.

the "savage" psychoanalysis that was made in the 30s and 40s outside the circle that sought institutional officiality via IPA. They are representatives of a direct rapprochement between psychoanalysis and politics, whose direct conceptual application of Freudian metapsychology in the biography have made psychoanalytical vocabulary equitably ordinary and widespread. Formulations valued by the Freudian conceptual universe as "repression", "libido" or "taboo" are summoned in disorder. There is no "accountability" to the concepts, nor the scrutiny of their elemental purposes. What remains of texts such as *Lenin and Psychoanalysis* is a certain purposive stylistic obscurity, a prevaricated epistemology, but which propels the proliferation of psychoanalytic vocabulary in popular culture beyond the medical and psychiatric circle.

In relation to Mauricio de Medeiros, we noticed in *The Diabolical Unconscious* the presence of subjects as diverse as alcoholism, prostitution, psychological themes such as the relations between motor and intelligence, military medicine, the history of modern psychiatry, psychometry and criminology. The thematic abundance is a demonstration of erudition, a kind of encyclopedic knowledge that is expected of a member of the most prestigious association of writers and intellectuals of the country, the Brazilian Academy of Letters. Having been revered as "immortal" in 1955, Mauricio de Medeiros also gives an example in *The Diabolical Unconscious* of a distance taken from the supposedly psychoanalytic eugenics of previous decades, although Medeiros was also (as Porto-Carrero) a member of the Brazilian League of Mental Hygiene in the 1920s and 1930s. The work is mainly the mirroring of the political ambience of the 1950s in Rio de Janeiro and accompanies the transfigurations through which the intellectual projects of Freud's psychiatrists passed over the previous decades. It is worth remembering that in the publication of *The Diabolical Unconscious*, Brazil was governed by President Juscelino Kubitschek. His government's economic and social development framework was known as the "fifty years of progress in five years of government" program, with high investments in the automobile industry, mass-media vehicles (mainly music and television) and goods (household appliances, for example), constituting a search for alignment between Brazilian and North American economic and subjective developmentalism. JK's populism was still deeply nationalistic, but significantly different from Vargas's authoritarian strategy. As a training physician, President JK would garner enormous sympathy from the medical profession, which included psychoanalysts with whom he had personal friendships. During his rule, the capital of the country is transferred from Rio de Janeiro to Brasilia, built under the sign of progress; as we saw previously in the biographical note, it is also during the JK years that Maurício de Medeiros will be the Minister of Health of the Federal Government.

One can observe in the work of Mauricio de Medeiros a striking difference between what was called psychoanalysis in the 1930s and what it became in the 1950s. With very different themes, *The Diabolic Unconscious* is a collection of texts from conferences, lectures and tributes that Medeiros had received during his career; the book is configured as a heterogeneous anthology, which oscillates between the old eugenic rancor and Brazilian developmental liberalism. Nevertheless, if we look more carefully at the essay that gives the book its name, we note that it is only a set of little stories and anecdotes of jokes, faulty acts and "incidents" proper to the Freudian

unconscious. Here, it is no longer a question of making "political biography", as Pereira da Silva did, nor of fantasizing "Freudian utopias" in an eugenic tone for the country, as we have seen in Porto-Carrero. It is all about simply adapting interpretations of *Psychopathology of Everyday Life* and *The Joke and its relation with the unconscious* to a certain Brazilian reality, in line with the experience of ideologically promoted progress in the JK years. The unconscious is portrayed as a "deposit of past things" (MEDEIROS, 1959: 11-12) as a "basement" (MEDEIROS, 1959: 12). Therefore, the strategy adopted would be different: rather than applying Freudian theory to second-hand political biographies, one chooses to dilute the presentation of the phenomena of the unconscious in day-to-day situations. In other words, *The Diabolical Unconscious* concludes the appropriability process we discussed earlier here, as Sherry Turkle puts it: psychoanalysis finally presents itself as a promoter of objects-to-think-with through the association between the unconscious and the trickery, the prank. It is in this sense that for him the unconscious is diabolic, less in the religious sense and more as a cheater. It is as if Medeiros harvested benefits of the popularization of psychoanalysis of Pereira da Silva, but enjoying a position of greater recognition and prestige in the intellectual field.

As for the political position of Mauricio de Medeiros, it is worth remembering that his prestige as Minister of Health will be decisive for the destinies of psychoanalysis in Brazil in our most liberal period. According to Melloni (2009), the state's funding and granting of scholarships policy was largely developed within the Serviço Nacional de Doenças Mentais (SNDM) – "National Mental Health Service". In 1949, for example, the SNDM provided fellowships for eighty-eight psychiatrists, including thirteen fellow psychoanalysts to carry out their training in psychoanalysis both within and outside the country. The grants were not exclusively intended for psychoanalysts, but these were contemplated within a policy of training more qualified professional staff on the part of the State. This policy contemplated in an absolutely significant way the cadres of psychoanalysts in Rio de Janeiro. Even the trained analysts brought to Brazil to form psychoanalysts (the Polish Mark Burke and the German Werner Kemper, both received in RJ in 1948) also received a government grant. Two groups of Carioca psychoanalysts are contemplated, one goes to Argentina to perform the psychoanalytic formation, while another goes to London. The exchange with São Paulo also intensifies in this period. Founded in 1927, the Brazilian Society of Psychoanalysis of São Paulo had an intention of relevant intellectual production and since 1936 with the presence of the first learned analyst in Brazil – the German psychoanalyst Adelheid Koch –, which will lead to recognition by the IPA in 1951. That is, communication between the two great centers of psychoanalysis in Brazil is encouraged in this historical period, permeated by nepotism and by policies of favoritism that shuffle the public and private sphere in Brazil, which we call *patrimonialism*.

It should be understood that the policy of massive granting of funding by the State for the training of psychoanalysts in Rio de Janeiro, which extends until 1959, will not be without effects for the understanding of the situation of psychoanalysis during the dictatorial regime. According to the psychoanalyst Maria Manhães, who is trained at this time,

“[...] most of the candidates, with a rare exception, came from a common source at the time: the National Mental Health Service / SNDM – current DINSAM. It was a group of colleagues with a certain leadership in the service where they worked [and to which] [...] the Director-General of DINSAM also belonged.” (MANHÃES, 1988: 432)

Clientelism therefore characterizes SNDM insofar as it incorporates the same hybrid frames of political psychiatrists from the old Eugenic Societies, Mental Hygiene Leagues, and Pro-Sanitation Leagues. It is this patronage that is blatantly revealed during the psychoanalysis of the 1950s in Brazil. Therefore, we cannot forget the double role that Mauricio de Medeiros exercises when he becomes the Federal Government's Health Minister: while the ministry finances the training of psychoanalysts with public money, the first steps towards a depoliticization of psychoanalytic knowledge are given insofar as unconscious phenomena are understood as the mere inconvenience of everyday life. Without being a psychoanalyst but having been a key player in the development and diffusion of psychoanalysis in Brazil, Mauricio de Medeiros writes and publishes *The Diabolical Unconscious* as a subject of Brazilian intellectual history that is commonly called *dilettantism* – that is, a kind of intellectual amateurism that gives in spite of the rigor of the concept, but which links the pleasure of reflection with the sense of belonging to a certain intellectual and academic class.

After the JK years and less than 7 months of the disastrous government of Jânio Quadros, João Goulart assumed the presidency. The so-called basic reforms proposed by his government were intended to solve Brazil's structural problems, such as agrarian reform (democratization of access to land through expropriation of unexplored rural areas), educational reform (combating illiteracy via the Paulo Freire Method), electoral reform (granting the right to vote for illiterates), among others. Now, fighting the deep inequalities that shaped Brazilian society was enough for Joao Goulart (nicknamed "Jango") to be understood as "the communist threat" that haunted the country under the spirit of the Cold War. Obviously, such measures generated a strong reaction on the part of the Brazilian ruling class and paved the winding road that led the country to a military coup in 1964.

It is not by chance that the work *Masochism and Communism* (1964), by Karl Weissmann, is published in the context of the military coup. Written in 1963 and published in 1964, the volume brings together a number of elements that deserve a little more analysis. Weissmann's theatrical spectacles of mass hypnotism in large Brazilian capitals and his television appearances advocating the use of hypnosis for painless tooth extractions throughout the 1950s would ensure him a singular popularity. Published by the prestigious Editora Martins, *Masochism and Communism* generates repercussion in newspapers and popular magazines and is hailed in the media of the time. In fact, the whole effort of this unique character in the history of Minas Gerais psychoanalysis consists in carrying out a psychoanalytic reading of communism as "social masochism", in the same measure as fascism would be "sadistic." Turning against canons of the so-called Freudian-Marxist thought (W. Reich, H. Marcuse and Erich Fromm), using the theoretical expedient of Karl Menninger, the psychoanalysis of Freud and Theodor Reik, Weissmann mobilizes a

confrontation curiously not with his psychoanalytical pairs in Brazil, but especially with the current psychoanalytic literature in the country¹⁰. The Freudian-Marxism read and debated in the newspapers and magazines of the time was ruled by those who enjoyed prestige and legitimacy in the Brazilian intellectual field. It is in this sense that Weissmann appears as the mouthpiece of a current (but not so properly stated) discourse of depoliticization of psychoanalysis – which in the military coup of 1964 meant simply "anti-leftism" of psychoanalysis. In other words, it is as if the strategy taken is not to declare direct intellectual combat against the psychoanalysts themselves, but, above all, to declare the intention to cure them of the psychological "leftist" evil that affects them. It was intended to place the psychopathological and psychoanalytic discourse at the service of the opposition between democracy – which Weissmann calls the Free World – and communism. The author emphasizes the premise of civility that allows the bond of friendship between "democrats" and "communists", but never giving up the psychopathological attitude to subjugate, dominate and subalternate those who would be qualified as subversive by the military regime. There is thus an unprecedented and unique moment of the pathologization of communism in the history of psychoanalysis, opening its way into the dictatorial period. It is openly stated in the body of the text, in footnotes and in the ear of the book, the claim of the work to be a response to the "communist threats" that supposedly afflicted the country. In fact, the purposes of the military coup – which were based on the deception of a "provisional"¹¹ withdrawal of President Jango – claimed from the intellectual point of view a counter-mobilization, which can be described according to Saes:

“The counter-mobilization of the traditional middle classes is defined as anti-popular and anti-communist. While the ‘women’s movement’ undertakes the moral condemnation of communism, counter-mobilization organizes another sector of the traditional middle classes: liberal professionals. At this level, anti-communism is defined as the defense of democratic institutions; more clearly, it is a question of condemning populist ‘mass democracy’ in the name of respect for liberal-democratic principles. [...]. In short, associations of lawyers, doctors and engineers, traditionally oriented towards oligarchic liberalism, will be charged with disguising the asymmetry of the opposition between ‘democracy’ and ‘communism’, as well as of assigning it an obligatorily alternative character. Hence the archaic aspect of the 1964 counter-mobilization: on the one hand, the ‘feminist movement’ and its moral and religious themes; on the other, the return to the political scene of a character – the liberal professional – typical of the oligarchic period.” (SAES, 1984: 137)

To a large extent, psychoanalysts have inherited the identity of the liberal professional in Brazil. They enjoyed great prestige in the medical circle, although many of them became training psychologists since 1962, when they implemented the standardization of the first degree in psychology and the regulation of the profession of

¹⁰ Especially Erich Fromm, who had been translated since the 40s in the country and was frequently among the best selling books of psychoanalysis in Brazil.

¹¹ The use of the quotes is due to the fact that the coup was far from provisional, since the military regime in Brazil lasted 21 years (1964-1985).

psychologist in Brazil. The military period will, in the end, be the culmination of the achievement in Brazil of the great international directive headed by Ernest Jones since the end of World War II (HERZOG, 2017). The countermobilization will encase psychoanalysis in Brazil during the military regime, under the assurance that political affairs were not of its domain.

The military regime and psychoanalysis

It is true that each of these works cited would merit a detained analysis. Our interest here is first to map the bibliography developed parallel to the traditional medical literature of psychiatry or to the bibliography instituted as official by psychoanalytic societies linked to IPA. Through this mapping, we defend the thesis that it is in these products that we find the most decisive clues for understanding the relationship between psychoanalysis and politics in the Brazilian intellectual and editorial universe. It will not be in the official or institutional production that we will verify the most direct reception of the Freudian social or political work in Brazil. For this, it will be necessary to look for it in the political biographies written by Pereira da Silva to mirror Vargas' populism, in Porto-Carrero's utopian eugenics, in Mauricio de Medeiros's vulgar "diabolic unconscious", in Weissmann's platform for the pathologization of leftism, or in other possible "marginal" works such as these.

Now, it will not be mere chance that self-absorbed official history, which will elect as pioneers of psychoanalysis in Brazil those who will only be recognized as such according to its own criteria, will be unfolded in a "clean slate" historiography with regard to the characters we have brought as an example. Gastão Pereira da Silva, Karl Weissmann, Mauricio de Medeiros and Julio Porto-Carrero are four names (among others we could highlight) that will hardly be included in official historiography as pioneers of psychoanalysis in Brazil, except as "weak canons". What about their dangerous experiments and disquisitions toward politics? There are at least two hypotheses capable of interpreting this phenomenon. One is because these characters never submitted to the psychoanalytic training scheme of the IPA – precisely, didactic analysis. Gastão Pereira da Silva and Julio Porto-Carrero were self-declared psychoanalysts and were acting clinicians, actively participated in the creation of some societies that would be linked to the IPA, but never claimed positions within them. Mauricio de Medeiros, without declaring himself a psychoanalyst, directly influenced the psychoanalytic field for his political action in the field of public health. Karl Weissmann, who claimed to be a hypnologist, psychoanalyst, psychotherapist, and psychologist, represented not only the danger of hybridity, eclecticism, and charlatanism, but also that of the levitical and impatient political judgment. For these four figures of publicly notorious intellectual importance, it would be a kind of moral-professional affront to undergo a didactic analysis for official recognition of psychoanalytic training.. If we remember, for example, that the prestige of the medical profession in Brazil is enormous (until today), it is as if the didactic analysis were a kind of humiliation and disgrace, since psychoanalytic formation would be secondary to basic medical education.

The second interpretation would be that the positions of these authors "were not good for business." The political debate in psychoanalysis in Brazil gradually goes from extravagant to undesirable, *pari passu* accompanying the movement of history. In 1969, when three of the country's largest capitals had their psychoanalytic institutions lauded with the IPA seal, we were exactly under one of the toughest moments of the Brazilian military dictatorship. Psychoanalysis summons the paradigm of neutrality to fulfill a triple function: 1) to guarantee the *scientific neutrality* proper to every scientific procedure of positivist intention (namely, minimizing the participation of the subjectivity of the scientist observer in the scientific process, in order to make extractions more neutral); 2) scientific neutrality would be a substitute for the experience of *analytical neutrality* (the emptying of the analyst's subjectivity in the process of listening); 3) the silence and abstention from analytic neutrality removes from reflection what lies outside the psychoanalytic setting, intensifying *political neutrality*.

Between 1975 and 1976, the Institute of Psychoanalysis of the IPA in São Paulo suggested with vehemence the removal of activities of a political nature, prejudicial to the life of the Institute. There would not even be any effort to declare a move away from critical reflection on the situation of the military dictatorship in Brazil. As well summarizes Luiz Meyer, a psychoanalyst from the SBPSP:

"Explaining clearly: the analytical production of a good part of my generation – and I repeat that I speak from the Society to which I belong [SBPSP] – has turned its back on critical reflection because it was not necessary for the ongoing project. For the objective professionalized practice, the imitative character of the thought was more than satisfactory." (MEYER, 2008: 209).

In other words, it will be neutrality, in its triple crowning (scientific, clinical and political), culminated by a historiography that is dedicated to constitute the history of psychoanalysis in Brazil in this way, which erases the proper inscription of the incursions of the "savage psychoanalysts" in the field of politics. During the military dictatorship, political issues were openly avoided and unsettled, not only in the psychoanalytic field, but in public life in general. The Brazilian military dictatorship persecuted, threatened, tortured, killed and made hundreds and thousands of Brazilian citizens disappear during its 21 years of existence. In the state of exception, talking about politics was no longer simply an institutional or economic question of "not good for business": the consequences could be truly deadly. In a dominant climate of fear in social life in Brazil, the denunciation of Helena Bessermann Vianna on the Amílcar Lobo case erupts in the psychoanalytic field (VIANNA, 1994). He was a candidate under training in one of the IPAs of RJ that acted as a torturer in the torture centers of the Brazilian army. The scandal was fatal to the project of maintaining the "neutral" image of psychoanalysis held at hard cost by the intended hegemony of IPA. With the overthrow of the Amílcar Lobo case, the recovery of the debate between psychoanalysis and politics in new bases becomes a major ethical urgency in the Brazilian psychoanalytic field. With the rare exceptions (mentioning the names of Helio Pellegrino, Eduardo Mascarenhas and Helena Bessermann Vianna herself), the prevailing depoliticization of official psychoanalysis begins to lose strength in the face of the accusation of collaboration and connivance of at least one psychoanalyst with

the schemes of torture , murder and disappearance of bodies in the military dictatorship. The international repercussion of the Amilcar Lobo case would seal once and for all the time when psychoanalysis and politics would not be talked about, opening space for a new order of readings and intellectual agendas for psychoanalysis in Brazil. In Rio de Janeiro from the late 1970s to the late 1980s, authors such as Chaim Katz (1985), Sérvulo Figueira (1981), Gisálio Cerqueira Filho (1982) and Heitor O'Dwyer de Macedo (1988) gathered compilations of texts on psychoanalysis and politics. Thus, the Amilcar Lobo case would demand from the psychoanalytic institutions a political position other than that of neutrality and abstention in the 1970s to the 1980s, when the country was headed for redemocratization.

Therefore, we defend the idea that affirmations such as "we do not talk about relations between psychoanalysis and politics in Brazil" are a continuation of the criticism of the neutral position assumed by official psychoanalytic circles during the military dictatorship, including through the systematic denial of works and authors of previous years who dedicated themselves to this intersection. It is necessary to recognize that statements such as these bear a kind of testimony, a truth that reminds us that the state of exception imposed a restriction of freedom of thought and threatened to kill all those who dared to declare themselves against the military regime. Such statements still echo to this day precisely because psychoanalysis in Brazil until a short time ago took very little responsibility for its own history – or at least it did not settle the accounts with its historical moments, let's say, more depoliticized.

Conclusion

Reacting to the urgency of taking responsibility for its own history, there is a great intellectual debate currently underway in Brazil that aims to overcome the strict dichotomy between texts of clinical vocation and social texts. Thus, since the clinic is considered political, it is not by chance that the most frequent is that those psychoanalysts who work at the cutting edge of interventional clinical work are also in the field of academic and intellectual production, since the need for theoretical elaboration of the experience and its respective publication it becomes almost an urgency for the one who performs it. The flow between intellectual activity and clinical exercise at the front line respects the necessary differences between academic discourse and psychoanalytic discourse, but does not make these differences an insurmountable barrier. In fact, quite the contrary. It is difficult, not to say impossible, to encompass the totality of initiatives taking place today in Brazil at the intersection between psychoanalysis and politics, since the work proliferates at an unreachable speed and, above all, in an ethical commitment to psychoanalysis that finally announces scientific neutrality. At bottom, it is probably this fruitful scenario that seeks to rehabilitate the political question that runs through the work of Freud and post-Freudians. The requirement to reexamine the more consecrated psychoanalytic tradition in the light of a critical and sophisticated historiography is what will allow us to understand why certain authors, certain works and certain taboo themes disappear

from history, while others consecrate themselves. After all, at this point it seems too naive to believe that the only factor responsible for the authors' consecration is the "intrinsic virtue" of the work – and therefore the disappearance of the infamous stems from textual imperfections. We suggest, therefore, that history can become so much more relevant and profound as we face *textual imperfections as historical objects*.

It is therefore necessary to finalize our article by recovering the intention of rewriting the itineraries of relations between psychoanalysis and politics in Brazil through its most marginal clues, through its imperfect authors. It will not be in the history told by the official media that we will find it, precisely because the intention was to eliminate any trace of political reflection from the psychoanalytic field during the military regime. Julio Porto-Carrero, Gastão Pereira da Silva, Mauricio de Medeiros or Karl Weissmann will be remembered either as "weak cannons" or as "savage psychoanalysts" or as "exotic collaborators" of the pre-psychoanalytic period, in which they thought and practiced psychoanalysis in Brazil without the norms centralized by the obligatoriness of didactic analysis. Our position is in opposition to this caricature. We do not want to make the denial and erasure of these authors of the official history of psychoanalysis in Brazil a new form of "canonization"; on the contrary, we made it a point to underline how the social appropriations of Freudian theory were done in a dilettante and ill-finished manner, more mirroring the historical moment in which they were produced than by reflecting critically upon it. This is the aspect that most interests us: if it is through the meanders that we must consider their works, it is also by marginalization that the presence of the intersection between psychoanalysis and politics in Brazil must be emphasized. Otherwise, we are bound to repeat eternally that the relations between psychoanalysis and politics in Brazil are a "big taboo subject," when in fact the so-called "taboo" is just another topic excluded from the official historiographical ranks in favor of an expedient of legitimation and recognition that is only capable of respecting the self-absorbed history that they make of themselves.

Bibliography

- ALVES LIMA, R. (2018). Alcances e limites de uma leitura biopolítica da implantação da psicanálise no Brasil: racismo científico, educação sexual e projeto civilizatório. In: TESHAINER, M. C. R., ALVES LIMA, R. & D'AFONSECA, V. C. P. (orgs) *Biopolítica e Psicanálise: vias de encontro*. São Paulo: Via Lettera.
- AFONSO, R. & MANDELBAUM, B. (2017). A Psicanálise e seus Pioneiros no Brasil: notas sobre o "vigoroso psicanalista" Karl Weissmann. In: *Analytica*, 6(11): 34-68. Available at: <http://www.seer.ufsj.edu.br/index.php/analytica/article/view/2659/1758>
- BAGNO, S. (2014). O Brasil na hora de ler Maquiavel: notas sobre a primeira edição brasileira d'O Príncipe, traduzido por Elias Davidovich. In: *Revista Tempo*, 20: 1-21. Available at: http://www.scielo.br/pdf/tem/v20/pt_1413-7704-tem-20-20143605.pdf
- BOURDIEU, P. (1968). Campo Intelectual e Projeto Criador. In: POUILLON, Jean (org.). *Problemas do Estruturalismo*. Rio de Janeiro: Zahar.

- CANHADA, J. M. (2017). *Construções de um século: discursos filosóficos no Brasil oitocentista*. Tese (Doutorado em Filosofia) – Faculdade de Filosofia, Letras e Ciências Humanas, Universidade de São Paulo, São Paulo.
- CALICCHIO, V. (2015). Mauricio de Medeiros. In: ABREU, A. A. (org.). *Dicionário Histórico Biográfico Brasileiro pós 1930*. Rio de Janeiro: FGV.
- CARVALHO, C.; MATIAS, C. & MARCONDES, S. (2017). A divulgação da psiquiatria brasileira na imprensa. In: *Journal of Science Communication*, 16(3): 1-15. Available at: https://jcom.sissa.it/sites/default/files/documents/JCOM_1603_2017_A13_pt.pdf
- CASTRO, R. D. (2015). *A Sublimação do Id em Ego Civilizado – o projeto dos psiquiatras-psicanalistas para civilizar o país (19126-1944)*. Jundiaí: Paco Editorial.
- CERQUEIRA FILHO, G. (1982). *Crise na Psicanálise*. Rio de Janeiro: Graal.
- CERTEAU, M. (2011). *História e Psicanálise: entre ciência e ficção*. Belo Horizonte: Autêntica.
- DANTO, E. A. (2005). *Freud's Free Clinics: psychoanalysis and social justice, 1918-1938*. New York: Columbia University Press.
- FACCHINETTI, C. & PONTE, C. (2003). De barulhos e silêncios: contribuições para a história da psicanálise no Brasil. In: *Psychê*, v. 7(11): 59-83.
- FACCHINETTI, C. (2012). Psicanálise para brasileiros: história de sua circulação e apropriação no entre-guerras. In: *Culturas Psi*, 0: 45-62. Available at: <https://www.arca.fiocruz.br/handle/icict/30012>
- FIGUEIRA, S. A. (1981). *O Contexto Social da Psicanálise*. Rio de Janeiro: Francisco Alves.
- GARCIA, R. A. G. (2010). *A educação na trajetória intelectual de Arthur Ramos: higiene mental e criança problema (Rio de Janeiro 1934-1949)*. Tese (Doutorado em Educação) – Universidade Federal de São Carlos, São Carlos.
- HERZOG, D. (2017). *Cold War Freud: psychoanalysis in an age of catastrophes*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- KATZ, C. S. (1985). *Psicanálise e Nazismo*. Rio de Janeiro: Taurus.
- LE GOFF, J. (2015). *A História deve ser dividida em pedaços?* São Paulo: UNESP.
- MACEDO, H. O. (1988). *Le Psychanalyste sous la terreur*. Paris: Matrice-Rocinante.
- MANHÃES, M. P. (1988). Participação do Analista Didata na Formação de Seu Cliente Candidato. In: *Revista Brasileira de Psicanálise*, 22.
- MEDEIROS, M. (1959). *O Inconsciente Diabólico*. Rio de Janeiro: José Olympio.
- MELLONI, M. T. (2009). *O movimento psicanalítico no Rio de Janeiro (1937-1959): um processo de institucionalização*. Dissertação (Mestrado em História das Ciências da Saúde) – Fundação Oswaldo Cruz, Casa Oswaldo Cruz, Rio de Janeiro.
- MEYER, L. (2008). *Rumor na Escuta: ensaios de psicanálise*. São Paulo: Editora 34.
- MOKREJS, E. (1989). Psicanálise e Educação: Julio Pires Porto-Carrero e a pedagogia eugênica na década de 30 no Brasil. In: *Revista da Faculdade de Educação*, 15(1): 5-15.
- MOKREJS, E. (1993). *A Psicanálise no Brasil: as origens do pensamento psicanalítico*. Rio de Janeiro: Vozes.

- OLIVEIRA, C. (2011). Eugenizar a alma: a constituição da ‘euphrenia’ no projeto de higiene mental voltado à infância da Liga Brasileira de Higiene Mental. In: *Revista Latinoamericana de Psicopatologia Fundamental*, 14(4): 627-641.
- PEREIRA DA SILVA, G. (1933). *Lenine e a Psico-análise*. Rio de Janeiro: Atlantida.
- PORTO-CARRERO, J. (1933). *Psicanálise de uma Civilização*. Rio de Janeiro: Guanabara, Waissman & Koogan.
- PORTO-CARRERO, J. (1934). *Grandeza e Mistérios do Sexo*. Rio de Janeiro: Irmãos Pongetti.
- REIS, J. R. F. (2000). “De pequenino é que se torce o pepino”: a infância nos programas eugênicos da Liga Brasileira de Higiene Mental. In: *História, Ciências, Saúde – Manguinhos*, 7(1): 135-157.
- REIS, J. R. F. (2002). “Não existem mais intermediários entre o governo e o povo”: correspondências a Getúlio Vargas – o mito e a versão (1937-1945). Tese (Doutorado em História) – Instituto de Filosofia e Ciências Humanas, Universidade Estadual de Campinas, Campinas.
- RUSSO, J. A. (2002). *O Mundo Psi no Brasil*. Rio de Janeiro: Jorge Zahar.
- RUSSO, J. A. & CARRARA, S. L. (2002). A psicanálise e a sexologia no Rio de Janeiro de entreguerras: entre a ciência e a auto-ajuda. In: *História, Ciências, Saúde – Manguinhos*, 9(2): 279-290.
- SAES, D. (1984). *Classe Média e Sistema Político no Brasil*. São Paulo: T. A. Queiroz.
- STEPAN, N. L. (2004). Eugenia no Brasil, 1917-1940. In: HOCHMAN, G. & ARMUS, D. (orgs.). *Cuidar, controlar, curar: ensaios históricos sobre saúde e doença na América Latina e Caribe*. Rio de Janeiro: ed. FIOCRUZ, pp. 330-391.
- TURKLE, S. (1997). Computational Technologies and Images of the Self. In: MACK, A. *Technology and the Rest of Culture*. New York: The Ohio State University Press Columbus, pp. 151-170.
- VALLADARES DE OLIVEIRA, C. L. M. (2002). A historiografia sobre o movimento psicanalítico no Brasil. In: *Revista Latinoamericana de Psicopatologia Fundamental*, 5(3): 144-153.
- VALLADARES DE OLIVEIRA, C. L. M. (2005). *História da Psicanálise – São Paulo (1920-1969)*. São Paulo: Escuta.
- VIANNA, H. B. (1994). *Não Conte a Ninguém... – uma contribuição para as histórias das sociedades psicanalíticas do Rio de Janeiro*. Rio de Janeiro: Imago.
- WEISSMANN, K. (1964). *Masquismo e Comunismo: contribuição à patologia do pensamento político*. São Paulo: Martins.

Frida Kahlo

Egy képemről, azaz arról, hogyan festettem meg Mózeset José D. Lavin mérnök sugallatára, Freud olvasása nyomán*

(Az *Así* c. lap exkluzív beszámolója)

Mivel életemben ez az első alkalom, hogy háromnál több ember előtt „magyarázom” egyik képet, talán megbocsátják, ha egy kicsit cidrizem, de megpróbálom összekapni magam. Nagyjából két éve, hogy José Domingo egy nap azt mondta, szeretné, ha elolvasnám Freud Mózesét, és megfesteném a saját olvasatomat, úgy, ahogy kedvem tartja. Ez a kép ennek beszélgetésnek az eredménye.**

* Eredeti megjelenés: *Así*, vol. 5, n. 249. 1945. augusztus 18. Kötetben: *Escrituras de Frida Kahlo*. Ed. Raquel Tibol. Mexico City: UNAM, 2001.

** Az itt közölt kép forrása: <https://www.wikiart.org/en/frida-kahlo/moses-1945>

Eloolvastam a könyvet – egyetlenegyszer –, és nekiálltam festeni, első benyomásaim alapján. Tegnap újraolvastam, és be kell hogy valljam Önöknek, a kép messze nem teljes, és jócskán elmarad Freud oly lenyűgöző Mózes-elemzésének elvárható olvasatától. De most már nincs mit tenni, nem lehet belőle sem elvenni, sem hozzátenni, hát arról beszélek majd, amit megfestettem, amit a képen láthatnak, úgy, ahogy itt áll Önök előtt.

Maga a téma természetesen „*Mózes, avagy a hős születése*”. De én a magam (meglehetősen konfúzus) módján felnagyítottam azokat a tényeket és képeket, amelyek a könyv olvasásakor a leginkább megérintettek. Majd Önök elmondják, felsültem-e a „saját verziómmal” vagy sem.

Minden erőmmel, a lehető legvilágosabban azt szerettem volna megfogalmazni, hogy ami miatt az emberek isteneket és hősöket kénytelenek kitalálni, elképzelni: az maga a félelem. Halálfélelem. És: életfélelem. A gyermek-Mózes alakjával kezdtem a festést. (Mózes héberül annyit tesz: akit a vízből húztak ki, és Egyiptomban „*mose*” azt jelenti: kisfiú, gyermek.) Úgy festettem meg, ahogy azt annyi legenda leírja: egy folyó vizén úszó vesszőkosárban, magára hagyva. Megpróbáltam ezt az állatbőrrel bevont vesszőkosarat úgy ábrázolni, hogy az a lehető legjobban emlékeztessen az anyaméhre, mert Freud szerint a kosár kifejezetten az anyaméhre, a víz pedig az újszülöttnak éppen életet adó anyaság forrására utal. Hogy ezt kihangsúlyozzam, az emberi embriót a placentán belül, fejlődésének utolsó fázisában festettem meg. A petevezetékek mint karok nyújtóznak a világ felé. A magzat mellé két oldalról odafestettem fejlődésének néhány fázisát, a megtermékenyített petesejtet és a sejtosztódást. Freud nagyon világosan, de az én látásmódomhoz képest összetetten elemzi azt a fontos tény, hogy Mózes nem zsidó, hanem egyiptomi volt. A képeken nem találtam módot arra, hogy akár egyiptominak, akár zsidónak fessek le; itt csupán egy olyan csecsemő látszik, aki mind Mózeset, mind általában az összes olyan lényt ábrázolja, akiben a legenda szerint megvolt a képesség, hogy később fontos személyiséggé, népének vezetőjévé, egyszóval: hőssé váljon. (Aki általában élénkebb figyelmű, gyorsabb volt társainál, ezért festettem a homlokára egy „harmadik szemet”). Ebben Sarrukinnal, Kürosszal, Romulusszal Páriszal és annyi más társával osztozik.

Freud másik érdekes megállapítása, hogy a nem zsidó Mózes az általa kiválasztott népnek – annak irányítására és megmentésére – olyan vallást adott, amely szintén nem zsidó, hanem egyiptomi eredetű volt: amihez IV. Amenhotep, a későbbi Ehnaton tért vissza, felújítván Aton, vagyis a Nap kultuszát, amelynek gyökerei a réges-régi On (Heliopolis) vallásáig nyúlnak vissza.

Így a napot, mint minden vallás központját, mint *ős-istenséget*, mint *az élet* teremtőjét és újrateremtőjét festettem meg.

Számtalan Mózeshez hasonló vallás- és társadalom-átalakító „nagy fejes” volt és lesz még az emberi történelem folyamán. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ők valamiféle hírvivők az általuk vezetett emberek és a vezetésükre szintén általuk kitalált „istenek” között.

Ezek közül az „istenek” közül, ahogy látják, sokan hiányoznak. Természetesen nem fért ide mindenki, ám a Nap egyik vagy másik oldalára helyeztem el mindazokat, akik – ha tetszik Önöknek, ha nem – közvetlen kapcsolatban állnak a Nappal. Jobbra a nyugatiakat, balra a keletieket festettem.

A szárnyas asszír bikát, aztán Ámont, Zeuszt, Oziriszt, Hóruszt, Jehovát, Apollót, a Holdat, Szűz Máriát, az Isteni Gondviselést, a Szentháromságot, Vénuszt és... az ördögöt.

Balra a Villámlást, a Mennykövet, meg a Villámlás nyomát, azaz Huracánt, Cuculcánt és Gukumatzt meg Tlálocot, aztán a dicsőséges Coatlicuét, minden istenek anyját, majd Quetzalcóatl, Centéotl istennőt, a kínai Sárkány-istent és a hindu Brahmát. Szerettem volna egy afrikai istent is melléjük tenni, de sehol sem találtam, ezért kihagytam a helyét.

Tekintsenek el attól, hogy mindegyikükről egyenként beszéljek, mert nyomasztó a tudatlanságom, ami eredetüket, jelentőségüket, és egyéb dolgaikat illeti.

Ahogy azokat az isteneket, akik ráfértek a képre az őket megillető egekre ráfestettem, szerettem volna elválasztani a képzelet és költészet égi világát a félelem és halál földi világától. Önök ezért látnak itt – emberi és állati – csontvázakat. A föld a tenyerével védelmezi őket. A halált és a „hősök” csoportját semmi nem választja el egymástól, hisz a hősök is meghalnak, s a föld őket is, minden különbségtétel nélkül, kegyesen befogadja. Így – bár nagyobb fejjel, mint a többi ember, de – itt, a földön kerültek ábrázolásra a „hősök” is (ugyan kevesen, de alaposan megválogatva): vallások alapítói, létrehozói, megújítói, illetve hódítók, lázadók, azaz: igazi „nagy halak”.

Jobbra látjuk IV. Amenhotepet, azaz Ehnaton, a 18. dinasztia ifjú uralkodóját (i.e. 1370-1350); őt muszáj volt bárki másnál fontosabbnak megfestenem, aki a hagyományokkal teljesen ellentétes, a politeizmussal szembeszegülő, szigorúan monoteista – Aton, azaz a Nap vallásában On (Heliopolis) kultuszának távoli visszhangjait idéző – elképzeléseit tette kötelezővé alattvalói számára. Ők a Napot nem anyagi mivoltában imádták, hanem mint minden – Egyiptom területén kívüli és belüli – élőlény teremtményét és életben tartóját, amelynek energiája sugaraiban nyilatkozott meg. (Ezzel a nap erejének modern tudományos ismereteket megelőlegező elgondolásáig jutottak.) Breasted IV. Amenhotepet „az emberiség történetének első individuumaként” írja le.

Utána jön Mózes, aki Freud szerint Ehnatonnak a kor igényeihez és körülményeihez valamelyest hozzáigazított vallását adta tovább választott népének. Erre a megállapításra jut Freud aprólékos elemzése során, melyben szoros kapcsolatot fedez fel Aton vallása, illetve Mózes monoteista elképzelései között. (Tanulmánya ezen fontos részét nem találtam képzőművészetiileg megjeleníthetőnek.)

Őt követi Krisztus, Zarathustra, Nagy Sándor, Cézár, Mohamed, Tamerlán, Napóleon, és az eltévedt baka... Hitler. Balra a szépséges Nofretete, Ehnaton felesége, aki – azt gondolom – varázslatos szépségén túl még valószínűleg „elveszett és megkerült fejsze”, férjének okos segítőtársa is lehetett. Aztán Buddha, Marx, Freud, Paracelsus, Epikurosz, Dzsingisz Kán, Gandhi, Lenin és Sztálin. (A sorrend horrorsztikus, de történelmi ismereteim alapján festettem, mert valami abból is akad.)

Közjük és a „tömeg” közé vértengert festettem, az unos-untalan és feltartóztathatatlanul ismétlődő háborúk jeleként.

És végtére a hatalmas, „soha nem elég megfontolt” emberár, a legkülönfélébb szerzetekből, harcosokból, béketűrőkből, tudósokból, tudatlanokból, emlékmű-építőkből, lázadókból, zászlóvivőkből, plecsnit viselőkből, nagybeszédűekből, örültekből, józanokból, vidámokból, szomorúakból, egészségesekből, betegekből,

költőkből és bolondokból, meg minden elképzelhető emberféléből összeálló tömeg, akik csak szerencsétlenné tennék Önöket e széles földtekén.

Csak az elől lévők látszanak valamennyire, a többit „elmosta az ár”.

Baloldalon, lefelől látják a Férfit: az építőt, négy színben (a négy rassz színeivel). Jobbra az Anya: az alkotó, karján a gyermekkel. Mögötte a Majom.

A két fa, mely karácsonyi diadalívet formáz: az öregség törzséből szüntelen kihajtó új élet. Lent, középen a Freud és oly sok ember számára legfontosabb dolog... a Szerelem. Kagyló és csiga képében a két nemi szerv, amelyet újabb és újabb élő gyökerek fonnak át.

Ennyit tudtam Önöknek a képemről mondani. Szívesen várok bármilyen kérdést és bármilyen megjegyzést. Nem sértődöm meg.

Nagyon köszönöm.

Bácsvári Nelli fordítása

Rubén Gallo

Freud és Mexikó: feljegyzések egy történethez*

1. Mexikó Freud-képe: az olvasók

Freud első mexikói olvasói között találjuk Salvador Novo költőt, aki nem volt még húsz éves, amikor olvasni, majd írni kezdett a pszichoanalízisről. Azon írók körébe tartozott, akik elsőként ismertették meg Freud szövegeit a nem szakmai közönséggel. A húszas évek folyamán Novo szinte falta Freud könyveit, és számos pszichoanalitikus témájú műről jelentetett meg recenziót az *El Universal Ilustrado*-ban, s emellett több fővárosi lapban. A költő halála után, otthonában – más könyvek mellett – hátramaradt a Freud *Összes műveit* tartalmazó, valaha Novo tulajdonát képező kötetek sora: telis-tele a költő kézzel írott megjegyzéseivel. Novo a fiatalkori műveire olyannyira jellemző fekete humorral olvasta és kommentálta Freudot is: amikor a bécsi professzor egy, a perverzióról értekező tanulmányában rámutat arra, hogy „Sok olyan ember van, aki egész életére megtartja a székelés közben érzett kényeztetést”¹, Novo a lapszélre gyorsan feljegyzi: „Az írók!” Majd amikor Freud doktor azt fejtegeti, hogy a lábfetisiszták perverziójában „csak a piszkos és rossz szagú láb szerepel nemi tárgyként”², Novo – ismét a lapszálon – felkiált: „Ohh!” – így figurázva ki a kor tisztasági asszonyának megbotránkozását a pszichoanalitikus által felidézett kép vulgáritásán.

Novo több pszichoanalitikus elméletet is beemelt írásaiba. Talán *La estatua de sal* (A sószobor) című önéletrajzát tarthatjuk leginkább freudi művének. Könyve annak a „hiábavaló igyekezetnek” a felidézésével kezdődik, amelyet önmaga analizálásának érdekében tett, majd homoszexuális kalandjai szinte végtelen sorának leírásával folytatódik. Nem lenne hajánál fogva előráncigált ötlet, ha ezt a művét önanalízis-

* Eredeti megjelenés: Rubén Gallo: Apuntes para una historia de Freud en México. *Letras Libres*, 2010. aug. 31.

Forrás: <https://www.letraslibres.com/mexico/libros/apuntes-una-historia-freud-en-mexico>

Jelen szöveg rövid összefoglalója a *Freud's Mexico: Into the Wilds of Psychoanalysis* című, a MIT Press Kiadó (Cambridge, Massachusetts) által 2010-ben megjelentetett könyvemnek. R. G.

Rubén Gallo itt hivatkozott könyve második részében számos – e recenziójában nem említett – tény, tevékenységet is vizsgál, amelyek Freudot Mexikóhoz fűzték. Többek között: az analitikus felnőttkori spanyol tanulását, műgyűjteményébe prekolumbián művészeti alkotások vásárlását, az általa olvasott mexikói szerzőket, és nem utolsósorban több, az *Álomfejtés*-ben elemzett, Mexikóval kapcsolatos álmát, amik azért is különösek, mert ő maga a valóságban soha nem lépett Mexikó földjére. (*A ford.*)

¹ Sigmund Freud: *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Gabo Kiadó, Budapest, 2006, 258.

² Sigmund Freud: Három értekezés a szexualitás elméletéről. In: Sigmund Freud: *A szexuális élet pszichológiája*. Cserépfalvi, Budapest, 1995, 56. o., 25. lj.

kísérletként olvasnánk. Mint ahogy Freud is analizálta önmagát: saját álmainak 1900-ban publikált feltárásával. Ám míg Freud az álmait elemzi, Novo tanulmánya a fiatakorát meghatározó csábításokra fókuszál. Emlékiratainak nyugodtan adhatnánk a *Kalandfejtés* címet is.

Egészen másfajta olvasóra lelt Freud a filozófus Samuel Ramosban, aki 1934-ben publikálta *Perfil del hombre y la cultura en México* (Mexikó emberi és kulturális keresztmetszete) című könyvét, melyben egy egész fejezetet szentel „A mexikói lelkiakat pszichoanalízisé”-nek. Ez volt az első kísérlet a bécsi iskola tanainak alkalmazására a mexikói identitás meghatározása körül kialakult vitákban. Ramos ebben meglepő következtetésre jut: a mexikói lelkiakat – szerinte – a „kisebbségi komplexus” határozza meg. A filozófus ezt az érvelését nem Freud, hanem egy volt tanítványa, Alfred Adler elméletére alapozta, aki 1911-ben szakított Freuddal, hogy nyilvánosságra hozza saját pszichológiai elméletét a „szervi kisebbségről”. Ramos 1927-ben járt Európában: akkor ismerte meg Adlert, akinek elmélete lenyűgözte.

Freud másik neves olvasója Octavio Paz volt. Ő a negyvenes évek végén, Párizsban olvasta Freud és Ramos műveit is. E két, egymástól annyira különböző szerző hatása alatt kezdte el írni *El laberinto de la soledad* (A magány labirintusa) című művét. Ezt a tanulmányát Paz részben válasznak szánta Ramos felvetésére: szerinte nem a kisebbségi komplexus, hanem a magány a mexikói lelkiakat meghatározó eleme. Claude Fell *Postdatában* leközölt interjújában Paz elmondja, hogy az után vette a bátorságot *A magány labirintusának* megírásához, hogy elolvasta Freud *Mózes és az egyistenhit* című (utolsó) művét, amely néhány hónappal a bécsi analitikus 1939-ben bekövetkezett halála előtt jelent meg. *A magány labirintusa* megírásával. Paz ugyanazt szerette volna elvégezni Mexikó vonatkozásában, amit előzőleg Freud a zsidó néppel kapcsolatosan: egy kultúra gyökereinek és szimbolikus megszületésének értelmezését. Freud a maga judaizmus-történetét Ehnaton fáraóval kezdi; Octavio Paz a spanyol hódítást és a két kultúra összeütközéséből eredő traumákat tekinti kiindulópontnak. Freud férfit választ története hőseül; Paz nőalakot: doña Marinát³, a női minőségnek is fontosságot tulajdonítva Mexikó történelmében.

Igazi talány, hogy Paz, a 20. század első felének legnagyobb formátumú mexikói Freud-olvasója vajon miért nem beszél a későbbiekben a pszichoanalízisről? Míg *El arco y la lira* (Íj és lant) című esszéjében megfogalmazza kételyeit azzal kapcsolatban, hogy a pszichoanalízis a költészet mibenlétének érdemi megértésére alkalmas eszköz volna, majd később a *Vislumbres de la India* (India visszfényei) című esszékötete lapjain rövid utalást tesz az egyistenhit freudi elméletére, addig az általa alapított *Plural* és *Vuelta* című lapok hasábjain már szinte alig említi Freud nevét.

Vajon miért távolodik el ennyire egy, az első művei megírását erőteljesen inspiráló szerzőtől? Meglehet, hogy nem is Freudtól tartja távol magát, csupán a freudistáktól, legfőképpen a hatvanas években Mexikóba érkező argentin pszichoanalitikusoktól, akik olyan éktelen nyakatekert analitikus szakzsargont hoznak magukkal, hogy az

³ Más néven La Malinche, az Hernán Cortés által leigázott területekről származó indián asszony, Cortés segítője, tolmácsa, későbbi felesége (*A ford.*)

nagy valószínűséggel sérti a letisztultságot a műveiben (is) mindenképp elé helyező Octavio Paz nyelvi érzékenységét.

De Freudnak az eddig említett alkotóknál extravagánsabb olvasói is voltak Mexikóban: köztük Frida Kahlo, aki 1945-ben *Mózes* címmel készítette el festményét a bécsi mester *Mózes és az egyistenhit* című műve alapján. (Kahlo és Paz!: szinte semmi közös nem volt bennük, mégis ugyanazzal a csodálattal adóztak Freud utolsó művének. Vajon mit mondtak volna egymásnak, ha megadatik, hogy Freudról, Mózesről és a monoteizmusról beszélgessenek?)

1940-ben Trockij gyilkosának, Ramón Mercadernek ügyét Raúl Carrancá de Trujillo bíróra osztották ki, aki Freud lelkes olvasójaként már korábban is küzdött azért, hogy a pszichoanalízis nyújtotta lehetőségeket felhasználják a mexikói igazságszolgáltatásban. Kísérletének részeként Ramón Mercadert arra kötelezte, hogy intenzív – napi hatórás, heti hatnapos, hat hónapon át tartó – pszichoterápián vegyen részt. Ennek eredménye két vaskos dosszié volt a gyilkos személyiségéről, tudatos és tudattalan működéséről, melyek alapján a bíró arra a következtetésre jutott, hogy Mercader aktív Ödipusz-komplexusa folytán ölte meg Trockijt, s ez a következtetése nyomtatásban is megjelent a mexikóvárosi lapokban.

Remedios Varo festőnő is Freud-olvasó volt. 1960-ban festette *Mujer saliendo del psicoanalista* (Az analitikustól távozó nő)⁴ című képét, amellyel komikus láttelepet ad a pszichoanalízisnek a polgárság mindennapjaiban betöltött szerepéről.

Azonban Freud legkülönösebb mexikói olvasója minden kétséget kizáróan Gregorio Lemercier atya volt, egy Cuernavacához közeli faluban, Santa María Acuatitlánban „pszichoanalitikus kolostort” életre hívó szerzetes. Kezdeményezése a katolicizmus megreformálására tett avantgárd kísérletként később világhírűvé vált. Lemercier meghívott a kolostorába két analitikust – Gustavo Quevedót és Frida Zmundot –, hogy ott az összes szerzetes részvételével közös terápiás üléseket tartsanak. Ezek eredményeképpen a páter később megjelentette *Diálogos con Cristo: monjes en psicoanálisis* (Beszélgetések Krisztussal: szerzetesek pszichoanalízisben) című könyvét, amely sajnálatos módon nemcsak a Vatikán, hanem a Szent Inkvizíció Szent Hivatala tudomására is jutott. Az utóbbi ítélete után az egyház eltiltotta Lemerciert attól, hogy Freud nevét – akár nyilvánosan, akár szűk körben – kiejtse. Lemercier ekkor kilépett az egyházból, és Freudot választotta: korábbi kolostorában felállította az *Emmaus Pszichoanalitikus Intézetet*. Vicente Leñero drámaíró *Pueblo rechazado* (Az eltagadott falu) című darabjában dolgozza fel ezeket az eseményeket. A bemutató 1968-ban, a Tlatelolco-i vérengzés⁵ után néhány héttel volt.

2. Freud Mexikó-képe

Vajon mit gondolt volna Freud az ő mexikói olvasóiról, és elméletének ilyen széttartó gyakorlati alkalmazásáról? Frida Kahlo és Remedios Varo képeiről? A pszichoanalízis eredményeinek felhasználásáról a mexikóiság öndefiníciójáról

⁴ Jelenlegi helye: Modern Művészetek Múzeuma, Mexikóváros.

⁵ A '68-as diáklázadások egyik tüntetésének vérbefolytása Mexikóváros központi terén. (A ford.)

folytatott vitákban? Vagy egy bencés kolostorban folyó pszichoanalitikus gyakorlatról? Mindez valószínűleg teljesen kívül esett volna érdeklődési körén.

Mégis: a 19. század végi Bécsben élő Freud mindennapjaiban nagyon is jelen volt Mexikó. 1856-ban született, és alig volt 11 éves, amikor Querétaróban meggyilkolták honfitársát, Habsburg Miksa császárt. Freudot is ugyanúgy megrázta a korabeli újságokban *Kaisertragödie*-ként aposztrofált esemény, mint korának minden más osztrák állampolgárát. Ám a Mexikó és a Habsburg Birodalom (majd az Osztrák-Magyar Monarchia) közötti kapcsolat Freud születési événél sokkal korábbra nyúlik vissza: Mexikó meghódítása ugyancsak egy Habsburg császár, V. Károly uralkodásának idejére esett. A Moctezuma azték uralkodó által Hernán Cortés közvetítésével a császárnak küldött mesés ajándékokat az uralkodó elosztotta a Habsburg Birodalom fővárosai között, így azok közül számos darab Bécsbe került. A bécsi Néprajzi Múzeum legféltettebb kincsei között található Moctezuma csodálatos fejdísz. (Bár a kutatók bebizonyították, hogy – mivel 1580 körül készült – kizárt, hogy az azték uralkodó tulajdonában lett volna, az viszont bizonyos, hogy eredeti azték alkotásról van szó.)

Mindennapi sétái során Freud számtalan olyan dologgal találkozhatott, ami Bécs és Mexikó kapcsolatára utalt: a már említett fejdísz a Néprajzi Múzeumban; egy azték kódex, a *Vindobonensis* a Császári (ma Nemzeti) Könyvtárban; a Votivkirche: a Fogadalmi templom, amelynek építését Miksa rendelte el, hogy hálát adjon, amiért fivére, Ferenc József császár sértetlenül került ki egy ellene 1853-ban elkövetett merényletből. Ez az épület volt Miksa egyik legnagyobb terve: óriási, gótikus kőtemplom, amely olyan sokba került és olyan hatalmas volt, hogy el sem készült 1864-ig, amikor is Miksa császár elhajózott Mexikóba; ám még 1867-re sem fejezték be, amikorra tengerentúli birodalma össze is omlott. A templomot végül csak 1879-ben, 25 évvel építésének megkezdése után adták át, és addigra már nem Ferenc József életben maradásának, hanem Miksa halálának emlékművévé vált.

Freud több mint harminc évig élt Berggasse-i lakásában, néhány utcányira a Votivkirchétől. Akár sétálni indult, akár a belvárosba ment, akár a Ring felé vette útját, mindig szembetalálta magát a Fogadalmi templommal, Miksa számtalan bizarr ötletének egyikével. Több évvel Freud halála után Bécs városa, hogy kifejezze tiszteletét a tudatalatti felfedezője iránt, a Votivkirche előtti parkot – amely addig a Fogadalmi park nevet viselte – Freud parkká keresztelte át. Közepén egy emlékművel, amelyen ez a felirat áll: „Die Stimme des Intellekts ist leise”. – Az intellektus hangja halk.⁶

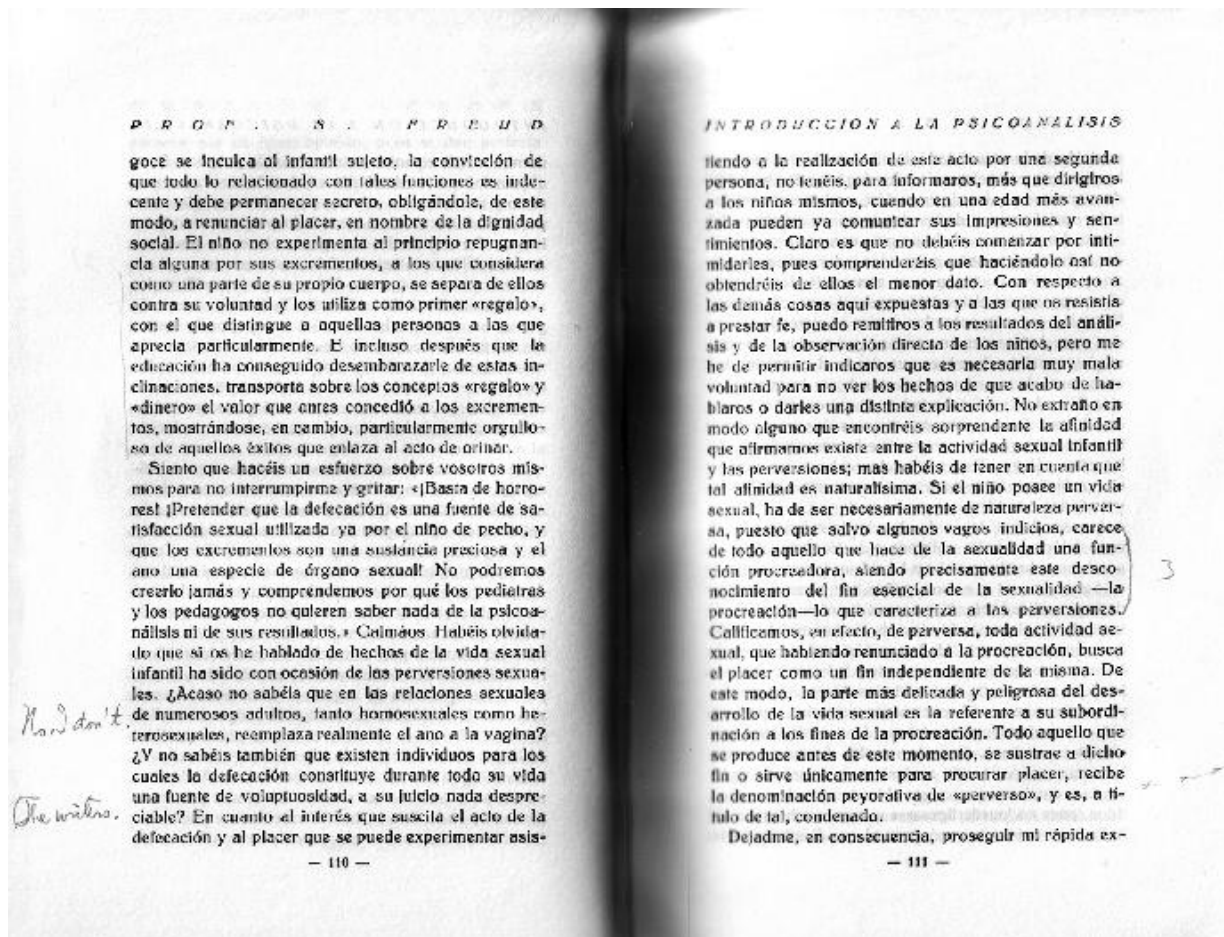
Így került hát Freud, halála után – a bürokrácia szeszélye folytán – szemtől szembe Miksa császárral.

Bácsvári Nelli fordítása

⁶ Sigmund Freud: *Egy illúzió jövője*. Bibliotheca, Budapest, 1945, 69.

Remedios Varo: *Az analitikustól távozó nő* (1960)

Egy oldal a *Bevezetés a pszichoanalízisbe* spanyol nyelvű kiadásából az 1923-33 között, Madridban kiadott Freud összkiadásból, Salvador Novo bejegyzéseivel.

Hódos Mária – Farkas Erzsébet: *Fiaim, hol vagytok?*

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2019.

Különleges kordokumentum ez a könyv, amelynek törzsét az 1907-ben született Farkas Erzsébet naplójegyzetei képezik. A napló akkor született, amikor Erzsébet 1938 és 1942 között egy Békés községben működő fiúotthon vezetője volt. A megejtően őszinte, a nehézségekről, gondokról és kudarcokról is beszámoló feljegyzéseket, leveleket, fényképeket az unoka, Hódos Mária egészítette ki és rendezte sajtó alá. Válogatás és változtatás nélkül adja közre a nagyanya hagyatékában talált dokumentumokat, kiegészítve az eredeti szerzőről, a gyermek és felnőtt szereplőkről, a körülményekről szóló jegyzetekkel, a volt növendékek sorsával. Munkássága nyomán vaskos, csaknem hatszáz oldalas kötet született, amelynek a legnagyobb értéke, hogy sok szempontból egyedülálló kordokumentum, melyből a korabeli keresztény–zsidó együttéléstől kezdve a gyermekneveléssel kapcsolatos, a maitól ugyancsak eltérő felfogásig sok mindenről tájékozódhat az olvasó.

A Farkas Erzsébet által vezetett gyermekotthon, a mai lakásotthonhoz hasonló, hat-tíz éves fiúkat befogadó menhely létesítését egy jómódú helyi agglegény, Goldberger Lajos gyógyszerész támogatása tette lehetővé. Az egyre vészterhesebbé váló időben az ország más településein is létesültek hasonló otthonok – tudjuk meg a kötetből – annak érdekében, hogy a zsidó származású, családdal nem rendelkező gyerekek származásuknak megfelelő szellemben nevelkedjenek. Voltak köztük olyanok is, akiket a zsidótörvényeknek megfelelően elszakítottak korábbi nevelőszüleiktől, mivel keresztény szülők nem nevelhettek tovább zsidó gyerekeket. A gyógyszerész – akit a gyerekek Gókerész úrnak szólítanak – nemcsak anyagilag járult hozzá az otthon működéséhez, hanem rendszeresen foglalkozott is a gyerekekkel. Gyakran látogatta az otthont, tanította a fiúkat, részt vett a megregulázásukban és saját tanyáján is vendégül látta őket. A gyerekek létszáma is, személye is változott: olykor csak öt-hat, máskor kilenc gyerek élt – Erzsébet saját kisfiával együtt – a szintén változó helyszíneken: a bérelt, gyakran földes padlójú, vízvezeték nélküli parasztházakban vagy melléképületekben.

Farkas Erzsébet gyakorlatilag előképzettség nélkül vállalta el, hogy a kis otthon irányítója lesz. Még boldog békeidőkben is képtelenségnek tűnik, hogy bárki megbirkózzék ekkora teherrel. Igaz, Erzsébet fiatal kora óta szeretett volna gyerekekkel foglalkozni, ám a család nyomására könyvelést tanult, majd férjhez ment. Pedagógiai-pszichológiai ismereteinek forrása, hogy két éven át rendszeres résztvevője

volt Lévyne Freund Kata¹, a hazai pszichoanalízis egyik jelentős alakja pedagógiai és pszichológiai szemináriumainak. A házasságában nem volt boldog, ezért otthagyta a férjét, egyedül nevelte öt éves kisfiát, és önálló egzisztenciát keresett. Az 1930-as évek végén egy elvált zsidó nő számára ez nem volt éppenséggel könnyű feladat, így Erzsébet kapva kapott a kínálkozó lehetőségen, hogy a békési gyermekotthon vezetőjeként ellátásra és némi jövedelemre tehet szert.

1938-ban, egy októberi napon vonatra ült kisfiával, és hamarosan ott találta magát a családi gondoskodást nélkülöző, több esetben korábbi nevelőitől kíméletlenül elszakított, szám szerint hat, 6-12 éves fiú között. Lehetett bármilyen érdekes és értékes a Lévy Kata által szervezett szeminárium, biztosan nem készítette fel az Erzsébetre váró extrém feladatra, ami a gyerekekkel való foglalkozáson, iskolai előmenetelük támogatásán túl magában foglalta a testi gondoskodás (fürdetés, ruházatuk rendben tartása) és a háztartásvezetés fontosabb elemeit is. A főzésben, takarításban, a háziállatok gondozásában folyamatosan cserélődő cselédek segítettek: érkezésekor egy mindössze 14 éves lány végezte csekély juttatásért ezeket a feladatokat.

Mondani sem kell, hogy a nevelésre váró fiúgyerekek nem éppen angyalok. Durván verekednek, trágár szavakat használnak, lopnak a falusi üzletekből, van, aki a náciakat élteti. Többen is ágybavizelők, ami azért is kellemetlen, mert az otthonok (több költözésre is sor került a három év során) legfeljebb két szobából állnak, a gyerekek mind egy szobában alszanak. És ha mindez nem lenne elég, az otthon támadások kereszttüzeiben áll. A helyi gyermekorvos mellett zsidó családok és a zsidó felügyeleti szervek is bírálják Erzsébetet, akiből ráadásul a diplomáciai érzék teljességgel hiányzik. A látogatók nincsenek megelégedve a renddel és a tisztasággal, a község zsidó és nem zsidó lakói közül többen is gyanakvással és rosszindulattal figyelik a gyerekeket és agyonterhelt nevelőjüket. A Gyógyszerész, hiába védi, amíg teheti oroszládként Erzsébetet.

A túlhajszoltság minden bizonnyal szerepet játszik abban, hogy a gyerekekkel való bánásmódban Erzsébet gyakran folyamodik hatalmi eszközökhöz. Olyanokhoz, amelyeket a mai pedagógiai felfogás mélyen elutasít: a testi fenytést, az ijesztgetést, a megszégyenítést megengedhetőnek és korrekciós hatásúnak véli. Tény, hogy a felfogása nem kirívó a két világháború közötti pedagógiai környezetben: ha indokoltnak látja, „megrakja” a gyerekeket a Gyógyszerész és a tanító is. Megjegyzendő azonban, hogy a neveléssel foglalkozó szakemberek jelentős tábora már ekkor sem ért egyet a testi fenytés alkalmazásával – a kérdéstről az 1930-as években nyilvános vita is zajlott a pedagógiai szaklapokban.² Lévy Kata, akinek Farkas Erzsébet részletesen beszámol az otthon életéről, szintén bírálja őt emiatt. Eközben az is nyilvánvaló, hogy a vásott, elhanyagolt gyerekek nevelésében adódhatnak helyzetek, amikor nem könnyű megtalálni a helyes megoldást. Illusztrációképpen következzen itt egy jelenet Erzsébet naplójából, amely akár a *Tom Sawyer kalandjai* része is lehetne:

¹ Lévy Katáról lásd: Borgos Anna: Lévy (Freund) Katáról. *Imágó Budapest*. 2017, 6(3): 149-152.

² Erről lásd Vajda Zsuzsanna: Büntetés és testi fenytés – híradás egy 1937-ben szóló vitáról. *Pedagógiai Szemle*, 1989, 39(2): 138-144.

„Lógó orral jönnek haza a templomból a srácok és szidják tizsi atyát, mint a bokrot. Körülbelül ez történt: Gyurka hangosan szellentgetett a zsinagógában, a többi persze röhögött hozzá. Kiküldték Gyurkát, de ő a pad alatt mászva újra visszajött. Persze, ismét röhögtek. Istentisztelet végén a rabbi behívta őket a tanácsterembe és dühében a kalapját a földhöz vágta. Be akart hozatni egy botot velük, hogy azzal rakja meg őket, de ők nem hoztak. (Bacsit neki, mondták). Feri méltatlankodott, mivel neki magyarázta a múltkor a tizsi atya, hogy zsidó házban nem szabad levenni az embernek a kalapját, ő pedig szombaton a földhöz csapta, meg szombaton hozatna botot, meg szombaton verekszik.” (295.)

Ezek után a fiúk izgatottak tértek haza, és egész délután veszekedtek és verekedtek, egyikük betörte egy kisebb gyerek orrát. „Amíg Gida orrát mosogattam, hallom, hogy Feri Dagit püföli kegyetlenül. Erre már megfogtam a seprűnyelet, és Feri urat megdöngönyöztem vele, mondván, jólesik-e, ha az erősebb megver. Nem lehet ám, hogy a legnagyobb mindig csépelje a kisebbeket!” (295.)

Erzsébet ugyanakkor az állandó feszült helyzetben, az emberfeletti munka végzése közben nagy erőfeszítéseket is tesz, hogy megismerje és megértse a gyerekeket. Munkája kezdetén részletes leírásokat készít róluk a Lévy Kata-féle pszichoanalitikus szeminárium számára. Beszélget, játszik, tanul, dolgozik velük, meghallgatja álmaikat, vágyaikat, szexuális fantáziáikat. A különleges, tárgyilagos, de elfogadó stílus, amely a gyerekek életéről, fejlődéséről, a kis csoport belső konfliktusairól szóló beszámolókat jellemzi, azt sugallja, hogy Erzsébetnek valóban voltak pedagógusi adottságai. Nem tagadja, hogy az első hetekben a fakanál volt a fő nevelőeszköze, és amikor Lévy Kata megrója emiatt, sértve érzi magát. Válaszában fejtegeti, hogy a verés szerinte sem megfelelő módszer, de a gyerekek másként nem voltak kezelhetők. Kétségtelen, hogy a későbbi beszámolók szerint jóval ritkább lett a fakanál használata. Erzsébetnek sikerült megnyernie a gyerekeket, és igyekszik más, megfelelőbb fegyelmezési eszközökre lelni. Igaz, a mai nevelők ezek egy részét is megbotránkoztatónak találnák: a megszegyenítés, az önbíráskodás bátorítása és az étel megvonása továbbra is szerepel a módszerek között. Közben azonban Erzsébet eszköztára bővül: pontozással is próbálkozik, egyre nagyobb szerep jut a dicséretnek, a kisebb-nagyobb jutalmaknak, az őszinte beszélgetésnek. A fiúk érzékelik elkötelezettségét sorsuk és az otthon iránt, és hajlandóak együttműködni vele.

A történet egyik legérdekesebb szála, hogyan vált Lévy Kata a kis társaság „felettes énjévé”, holott személyesen sohasem találkozott a gyerekekkel. Erzsébet rendszeresen megosztja vele a gondjait, és a gyerekeknek is elmeséli, hogy létezik egy Kati néni, aki figyelemmel kíséri a kis közösség életét. Lévy Kata nemcsak Erzsébetnek válaszol rendszeresen, hanem a gyerekekkel is levelez, ajándékokat küld nekik, ők pedig igyekeznek a tetszését elnyerni. Azzal is próbálkozik (a felek hajlíthatatlansága miatt nem sok sikerrel), hogy közvetítsen az Erzsébet körül kialakult konfliktusokban.

Tanulságos, miként igyekszik Lévy Kata lebeszélni Erzsébetet a fakanál-módszerről, amelyről Erzsébet már az első leveleiben leplezetlenül beszámol. „Nagyon rosszul esik látnom, mennyire belejött a pofozásba: ez nem nevelés, és nem

is ígér semmi jót, Matyinak³ sem.” Erzsébet sértetten válaszol: ő tisztában van vele, hogy a verés nem nevelőeszköz, de ezeket a gyerekeket eddig is veréssel nevelték, és ha ő nem tette volna, kárt tettek volna a berendezésben és egymásban is. (43.) Lévy Kata őszintén elutasítja Erzsébet erőszakos módszereit, ugyanakkor valódi pszichoterapeutaként viselkedik: nem elutasító, hanem igyekszik más módszereket a figyelmébe ajánlani:

„Minden egyes referátumából azt érzem ki, hogy a gyerekek a Maga szeretetéért vannak oda, azt várják, keresik, azért képesek még jónak is lenni. Én bizony néha a naplójába is szeretnék belekorrigálni egy pár meleg szót, több dicséretet, puhaságot és borzadok attól a szótól: kikötés... Hogy aztán munkával túlterhelten és soha ki nem pihenve mennyire győzi az ember a lassúbb utat a lelki húrokon játszva és nem a rövidebbet az erőszak, megfélemlítés, testi fenyegetés – azt a praxis mutatja meg.” (282.)

Bár Erzsébet többször is menekülne a teljesíthetetlen feladatok elől, végül mégis marad. Igyekszik elfogadni Lévy Kata tanácsait, időnként Pestre utazik, és ahogyan múlnak az évek, kapcsolata a gyerekekkel egyre bensőségesebbé válik:

„Gida nagyon sírt az anyja után és vele sírt Feri is. Feri szegény azt siratta, hogy neki nincs anyja. Amíg G.né itt volt, Feri tüntetőleg még jobban lógott rajtam, mint máskor. A srácok felkapták azt a szokást, hogy vacsora után versenyezve ülnek az ölembe, persze csak kettő fér el, ezért sietnek a vacsorával. Máskor Feri megelégedett avval (ő lassan eszik), hogy mint a szomszédom, a vállamra hajtja a fejét, de amíg G. né itt volt, kirúgott mindenkit az ölemből és csak ő ülhetett meg benne.” (358.)

Nagy figyelemmel kíséri iskolai pályafutásukat, és bosszúsággal állapítja meg, hogy a tanítók elfogultak a menhelyi gyerekekkel. Sakkozni, úszni, horgolni, kosarat fonni tanítja őket, nyaranként pedig mezőgazdasági munkát végeznek. A kis társaságnak saját gazdasága is van: libák, kacsák, alkalmanként malacok is, bár ez utóbbiakból a zsidó gyerekek nem ehetnek. A naplóban olvashatunk az alkalmanként tragikomikus kísérletekről, melyek során az alapvetően asszimiláns magyar zsidók a vészterhes harmincas években megpróbálták visszatérni elhanyagolt tradícióikhoz. Ezek közé tartozott a kóser étkezés, amelynek szabályait már rég nem tartotta be a Gyógyszerész úr, mint ahogyan Erzsébet családja sem. Ráadásul mindketten nagyon szeretik a „tréflit”, és a gyerekek tanúi is, hogy a Gyógyszerész úr szalámit eszik. Őket azonban szeretnék autentikus zsidó szellemben nevelni. Látogatják is a zsinagógát, megtartják az ünnepeket, a kóserség azonban különleges erőfeszítést kíván: az állatot az erre feljogosított schachternek szabályosan kell levágnia – csak hogy ehhez kilométereket kell talicskában utaztatni az élő, majd a levágott állatot. Nem meglepő,

³ Erzsébet saját kisleánya, a kötetet kiadó Hódos Mária édesapja.

hogy Erzsébet rossz időben eltekint az állatok fuvaroztatásától, ám ez egyike lesz a Gyógyszerésszel időközben kiéleződő konfliktusainak.

Az otthon működése egyre bizonytalanabb. A Gyógyszerészt zaklatják a hatóságok, pénzbüntetéssel sújtják, családi tragédiák érik. Ragaszkodna a békési otthon fennmaradásához, de egyre kevésbé tudja támogatni őket. Erzsébettel is egyre feszültebb a viszonya, annak ellenére, hogy a zsidó felügyeleti szervekkel is harcol az otthon fennmaradásáért. Végül 1942 februárjában megszületik a határozat, hogy a gyerekek nem maradhatnak tovább, budapesti menhelyre kerülnek. Igaz, ekkor már Erzsébet saját fián (Hódos Mária édesapján) kívül csak négy gyerek él a békési otthonban. Erzsébetnek és a lesújtott gyógyszerésznek csak annyit sikerül elérni, hogy a gyerekek egy ideig együtt maradhatnak. A deportálást így elkerülték, ám a többségük további sorsát nem sikerült felderíteni, a békési otthon a túlélők számára is halvány emlék maradt.

Erzsébet és Matyi fia szerencsésen túlélte a második világháború borzalmait. Erzsébet fizikai állapota azonban leromlott, erőnléte ezután nem tette lehetővé a gyermekotthoni munkát. A békési otthonban történekről szinte egyáltalán nem esett szó a családban: talán azért, mert a fiának nem volt kellemes emlék az a néhány év, amikor hat-nyolc más gyerekkel kellett anyja szeretetén osztozkodnia. Halála után az unoka, Hódos Mária talált rá a fontos dokumentumokra. Neki köszönhető, hogy a mai olvasó megismerkedhet a két világháború közötti menhelyi zsidó gyerekek sorsával, egy elkötelezett nevelő küzdelmeivel és az 1930-as évek vidéki Magyarországnak nyomasztó mindennapjaival.

Vajda Zsuzsanna

English Summaries

Psychoanalysis in Latin-America

ESSAYS

NANCY CARO HOLLANDER: Buenos Aires: Latin Mecca of Psychoanalysis

The essay overviews the history of psychoanalysis in Argentina. It explains the social, cultural and political conditions of its extraordinary rapid development after WWII. It shows its institutionalization and the emergence and ruptures within the Argentinian Psychoanalytic Society. It also deals with the impact of political repressions on psychoanalysis, especially in the period of state terrorism. It shows how psychoanalysts had to face with the traumatic effects of disappearance and of other brutal methods of the dictatorship.

Keywords: Buenos Aires, psychoanalytic institutions, neutrality, political activism, state terrorism.

JULIA BRAUN DE DUNAYEVICH – JANINE PUGET: State Terrorism and Psychoanalysis

The authors argue that state terrorism inundated the mind with messages with traumatic content and meanings, direct attacks, attacks with paradoxical content, and indirect attacks. Violence was exercised insidiously or brusquely, leading directly to disturbances in thought processes and identifying mechanisms, proposing deadly models equated with survival. The defense mechanisms used were denial, negation, and cleavage. The terrorism operated by destroying the points of reference constituting a person's social identity, using methods that sowed confusion and prolonged suffering, and produced humiliation. In their essay the authors focus on their individual and group therapeutic work with the families of the disappeared persons,

murdered by the squads of the military government. They argue that in these cases the ordinary process of mourning is excluded. The impossibility of knowing what really happened to the missing person causes a “special mourning” in which an examination of reality is prevented and social discourse does not replace it.

Keywords: state terrorism, Argentina, disappearance, special mourning, social trauma

WORKSHOP

ANA INÉS HERAS: Ferenczi’s theory on power and its *pollination* to and within Latin America

In this piece I argue that *mutuality* is a perspective developed by Hungarian psychoanalyst and intellectual Sándor Ferenczi, supported by a kind of relational stance that acknowledges difference through dialogue. Even if there is tension, the approach seeks to construct a community of peers with whom to think and with whom to create new possibilities for acting differently, intervening in society as well. I have labeled this theory as “power in mutuality” (translation from *poder en mutualidad*, Spanish original, Heras, 2018), considering it, indeed a *theory* on power. In this piece I establish a relationship amongst these ideas and what was later known as approaches practiced and theorized in Latin America in regards to social psychology, institutional analysis and group dynamics. These approaches are both and at the same time a clinical perspective and an action to transform society in search of deepening everyday democracy, in as much as they proceed by analyzing and challenging the institutions of society as well.

Keywords: Sándor Ferenczi, pollination, mutuality, power, institutions, democracy

RAFAEL ALVES LIMA: Itineraries of the relationship between psychoanalysis and politics in Brazil: a historical overview from the early period to the military dictatorship

This article tries to establish some lines of historical interpretation about the relations between psychoanalysis and politics in the Brazilian intellectual tradition, proposing cuts and groupings in order to give visibility to the disputes of legitimacy for which such relation happened in the context of four works: *Lenin and Psychoanalysis* of Gastão Pereira da Silva (1933), *Psychoanalysis of a Civilization* of Julio Porto-Carrero (1933), *The Diabolical Unconscious* of Mauricio de Medeiros (1959) and *Masochism and Communism* by Karl Weissman (1964). Firstly, we will seek to recover the historiographic debate that included the implantation of psychoanalysis in Brazil within a civilization project for the country. Subsequently, we will try to establish the

ways in which the IPA monopoly of the psychoanalytic discourse from the 50s and going through the dictatorial period sought the scientific legitimation aiming to discredit the relation with the politics under the aegis of neutrality. Finally, we will try to understand how at the end of the dictatorial period it was possible to reinvigorate the relationship between psychoanalysis and politics through the narrowing of metapsychology, clinical and political in the Brazilian psychoanalytic field.

Keywords: psychoanalysis, politics, Brazil, history, historiography

ARCHIVES

FRIDA KAHLO: On a picture of mine, that is how I have painted Moses on the suggestion of the engineer José D. Lavin, after reading Freud

In our archive section, we publish an exclusive interview with the Mexican painter Frida Kahlo in which she describes how the reading of Freud's book on Moses impacted her at the creation of her 1945 painting "Moses".

REVIEW

RUBÉN GALLO: Freud and Mexico: Notes to a story

The author's summary on his book, *Freud's Mexico: Into the Wilds of Psychoanalysis* published in 2010 at MIT Press Cambridge, Massachusetts.

ZSUZSANNA VAJDA reviews a recent book, edited by Mária Hódos under the title *Where are you, my sons?* containing a diary which depicts the everyday life of a Jewish foster home between 1938 and 1942, located in a provincial Hungarian small town, Békés.

* * *

E számunk szerzői

Braun de Dunayevich, Julia pszichoanalitikus, Buenos Aires, Argentína

Gallo, Rubén mexikói író, irodalmár, professzor, Princeton University, Department of Spanish and Portuguese Languages and Cultures. E-mail: gallo@princeton.edu

Heras, Ana Inés a National Research Council, Argentina (CONICET) kutatója és a San Martín-i Egyetem professzora. E-mail: herasmonnersans2@gmail.com

Hollander, Nancy Caro történész, professor emerita, California State University, pszichoanalitikus, Oakland

Kahlo, Frida (1907–1954) mexikói festőművész

Lima, Rafael Alves pszichoanalitikus, São Paulo, Brazília. E-mail: rafaelnego@gmail.com

Puget, Janine pszichoanalitikus, pszichoterapeuta, az Argentin Csoportpszichológiai és -Pszichoterápiás Egyesület alapítója, Buenos Aires, Argentína

Vajda Zsuzsanna pszichológus, egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem. E-mail: vajdazsuzsanna@gmail.com

* * *